

ՀՈՎԱԿԱՆՆԵՆ ԹՈՒՐԱԿԱՆՅԱՆ

ՊԿՏԱՎԱԾՔՆԵՐ

ԷՆԻԹ
ՊՐԻՆՏ
Իրանապակշտություն

ՀՏԴ 891.981-93 Թումանյան

ԳՄԴ 843-44

Թ 950

Հրատարակվում է «Լոռվա ծոր» հայրենակցական միության
և «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչության հովանավորությամբ

Կազմեց Իրմա Սաֆրազբեկյանը

Թումանյան Հովհաննես

Թ 950 Պատմվածքներ/ Հովհաննես Թումանյան.- Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2010.- 140էջ:

Հովհաննես Թումանյանի պատմվածքները առաջին անգամ ամբողջությամբ լույս են տեսնում առանձին գրքով: Արտատպված են Թումանյանի «Երկերի լիակատար ժողովածուի» ակադեմիական երկրորդ հրատարակությունից (V հատոր):

ՀՏԴ 891.981-93 Թումանյան

ԳՄԴ 843-44

ISBN 978-9939-52-198-5

© «Էդիթ Պրինտ», հրատարակչություն

Երբ որ Լոռու ձորերից հայ գյուղացին Ալեքսանդրապոլ յուր կնոջ քաղած հոնով աղ առնելու գնա, հացը պակասած ժամանակ յուր շիւսած թին կամենա տանել Ծորագյալ հացի հետ փոխելու կամ պարտք արած փողով ցորեն, գարի գնելու, պետք է յուր բեռնակիր ձիու հետ անցնի Զամանլվի հովիտը:

Զամանլվի ահագին հովիտը կազմում են հանդիպակաց լեռները, որոնց անտառապատ զառիվայրներն երկու կողմից իջնելով, ձորի խորության մեջ հանդիպում են սրընթաց կոհակներին Փամբակա ջրի, որ համանուն սարերից գալով, հովտի երկայնությամբ վազում է դեպի Լոռու ձորերը:

Այս նեղ հովտում, գետեզերքին տեղ-տեղ բացվում են սիզավետ, կանաչ հարթ տարածություններ անտառի մեջ. դրանցից ամենամեծը կոչվում է «Արաղի ճալա»:

Սով էր տարին: Արաղի ճալեն շրջապատող անտառի բերանից՝ ներքևից դուրս եկավ մի փալանած ձի: Մարդ միևչև կարողանար մտածել, թե այս մենակ ձին կորած կամ փախած պետք է լինի, դուրս եկավ և տերը՝ գյուղացի Անդրին: Մի քսան քայլ հեռավորությամբ ևս հետևում էր յուր ձիուն, որը տանում էր մեծ փալանի մեջ ձգած յուր տիրոջ հին չուխայի մնացորդները և մի դատարկ խուրջին: Անդրին ինքն էլ, յուր ձիու նման, բավական մաշված մի արարած էր, բայց նույնպես ջղոտ ու դիմացկուն: Աշխատասեր ու տոկուն ունչպար մարդ էր ևս և, թեև միշտ աղքատ, զվարթ բնավորության տեր ու սրախոս:

Այս տարի խեղճ մարդու հացը պակսեց դեռ ձմեռվա կիսին: Անդրին յուր հարևաններից փոխ առնելով, հարուստներին մուրհակ տալով յուր գևաց, մինչև գարունը հասավ կամ, ավելի ծիշտ, մինչև այն օրը, երբ էլ ոչ ոքից հույս չուներ փոխ առնելու, շատերը չունեին, ոմանք վախենում էին իրանցն էլ հատնի, ոմանք էլ՝ նրա թախանձանքին պատասխանում էին. «Ինչ որ տվել ենք՝ դեռ գևա էն բեր...»: Մի խոսքով սովի ահարկու պոզերն արդեն երևում էին դատարկված հորերից:

Եվ ահա գարունը նոր բացված՝ Անդրին յուր Ղոպթի հետ (այսպես էր անվանում ձիուն) ծանապարհ ընկավ դեպի Շորագյալ կամ, ինչպես իրանք են ասում, դեպի «վերև»:

Շատակեր Շարայի շատաբեր գավառը մոտիկ լեռնաբևակ հայերի միակ ապավենն է հացապակաս ժամանակներում: Լողին, իբրև լեռնային երկիր, հաճախակի երկարատև անձրևներով հալը կտրում է, և գյուղացիք, Անդրու նման, ձին փալանում են, գնում Շորագյալ:

Անդրին մտազբաղ հետևում էր յուր ձիուն և ինքնիրան մտմտում.

«Կերթամ Շորագյալ, թո՛ւզ իմ ծանոթ Ղադաքոնց Մկոյի տունը... ինձ որ տեսնի, շատ կուրախանա՝ բարո՛վ, բարո՛վ քավոր Անդրի... ո՞ր ես, ծո մարդ... իմալ ես, ծո՛, մանչերդ իմա՛լ են...», խորջինիցս էլ էն մի քանի դաստա «ղարա» թութունը որ հանեմ, ավելի կուրախանա... իրիկնահացիցը եդը օդի տախտի վրա թինկը կտանք ու չիբուխ քաշելով զրից կանենք... Կասեմ, որ մեր կողմերը հացի պակասություն ենք քաշում... ամա նա ինքը կիմանա, թե ընչի եմ գևացել, առաջին անդամը խո չի... ով գիտի ինձ չթողնի էլ, թե բերանս բաց անեմ, «ինչքան որ կարաս ձիուդ բարձիր, Անդրի ախպեր, տար կեր, քեփ արա»:

- Վա՛յ ես քեզ մատաղ, Մկո ջան...- հանկարծ, զգացված Մկոյի ասելիք խոսքերից, լսելի ձայնով բացականչեց գյուղացին և քայլերը արագացրեց. ձայն տվեց և ձիուն, նրան էլ շտապեցրեց:

- Բաս ես ո՞նց դուրս գամ քու պարտքի տակիցը, Մկո ախպեր ջան,- շարունակեց նա,- էլ ինչ ասեմ. ասելն ավելորդ ա, հալբաթ աշունքը կգա, ես գիտեմ... ես քու լավությունը մի ետ վճարեմ, որ... ես մաճկալ Անդրին եմ, ես ինձ վրա չեմ թողուլ ուրիշի լավությունը... հալա մի էս նեղ տարուցը պրծնեմ, քյուլփաթս սովամահից ազատեմ... ես գիտեմ, էլի...»:

- Բարի օր, ախպերացու,- հանկարծ մի ձայն եկավ ներքևից:

Յուր ցնորմունքից սթափվեց Անդրին և տեղնուտեղը իսկույն կանգնելով՝ ներքև նայեց: Ճամփու տակի աղբյուրի մոտ տեսավ մի սպիտակ չուխավոր մարդ: Անդրին իսկույն ծանաչեց, որ նա կոո է (շորագայլից)։ միայն նրանք են սպիտակ չուխա հագնում, իսկ իրանց երկրում այդ ամոթ է:

Շորագայլցուց փոքր-ինչ հեռու նրա կինը թոկի ծայրը բռնած արածացնում էր իրանց ձին: Իսկ նրանց մանկահասակ աղջիկը գետեզերքին լվանում էր երեսը փոքրիկ եղբոր, որի ուրախ ճվճվոցը խլանում էր լեռնային գետի գոռոցի մեջ:

Շորագայլցին զարմացել էր Անդրուց, որ պելացել էր իրանց վրա, և տեսնելով յուր պատասխանն ուշանում է, կրկին ձայն տվեց. «Առաջ բարի, ախպերացու... ո՞րտեղանցի ես»:

«Թ՛փռշու հե՛շշ», - մարդուն պատասխանելու տեղ Անդրին կանչեց յուր ձիուն, որ հեռացել էր բավական: Հոգնած անասունը իսկույն կանգնեց և սկսեց արածել ճամփի կողքի կանաչը:

Երբ որ տեսավ ձին կանգնեց, Անդրին ծանապարհից դուրս եկավ, կանգնեց ներքի եզերքին և սկսեց բարձր գոռգոռալ, կարծես ուզում էր վախեցնել անծանոթին:

- Աստծու բարին, բարեկամ, ո՞րտեղանցի ես, բարեկամ:

- Որթևավեցի եմ: Դու ո՞րտեղացի ես, ո՞ւր ես գնում, խեր ըլի,- յուր ձայնն էլ բարձրացրեց վերևեցին:

- Ես դսեղեցի եմ՝ էդ ո՞ւր <ես> տանում էդ օղլուշաղը:

- Ահ չկա խու ճամփեքին:

- Չէ՛, արխեին գնա. ը՞ւր եք գնալու:

- Քարնջեցի Մատնանց Գիքորը ո՞նց ա,- փոխանակ պատասխանելու հարցրեց շիրակեցին:

- Լավ են, փառք աստծու:

- Նրանց տունն ենք գնում:

- Դու նրանց փեսեն նա:

- Հրամանք ես:

- Դու Գոքորն նա:

- Հրամանք ես:

- Ա՛յ տղա, էդ մեր Եազուն ա՞:

- Հրամանք ես:

Խոսակցությունն այստեղ ընդհատեց Անդրին և լուռ հեռացավ, գնաց յուր ձին բերեց արձակեց գետափի խոտերում, մոտեցավ ծամփորդներին:

Առանց ձեռք տալու իրար բարևեցին և երեսները դեպի գետի կողմը նստոտեցին երկու գյուղացիները:

- Բա դու ո՞վ ես, ամոթ չըլի հարցնելը,- դիմեց շիրակեցին:

- Որ ասեմ, կձանաչե՞ս:

- Բայքի ծանաչում եմ. ով գիտի:

- Ինձ մաճկալ Անդրի կասեն, ծանաչում ե՞ս:

- Չէ, ախպեր, սուտն ինչ ասեմ:

- Հա՛, տեսնում ես, չես ծանաչում,- հաղթական կերպով նկատեց Անդրին և ինքը հարցրեց.

- Բա ես որթնավեցի մի բարեկամ ունիմ, կձանաչե՞ս:

- Ով ա, հալբաթ որ կձանաչեմ:

- Ղադաքոնց Մկոյին կձանաչե՞ս:

- Լա՛վ:

- Ո՞նց ա:

Հանկարծ մթնեց շիրակեցու դեմքը, կարծես թե նեղացավ:

- Ռանչպարը, որ ուտելու հաց չունենա, ոնց կըլի,- ծանր հառաչելով խոսաց նա և հոնքերը կիտեց՝ անթարթ նայելով մի հեռու կետի:

- Ո՞նց թե... հա՞ց չկա Շորագյալ,- սարսափելով բացականչեց լոռեցին և չոած աչքերը սևեռեց Գոքորի դեմքին:

Նրա աչքերում այդ րոպեին տխուր վրդովմունքով փայլատակում էր նրա հոգին:

- Ո՞վ կտա,- սրտաբեկ արտասանեց վերնեցին և կարծ լուրջությունից հետո ավելացրեց, առանց Անդրուն նայելու.

- Հրես կնիկս, երեխերքս հավաքել եմ, գամ անորս մոտ էս մի երկու ամիս անցկացնեմ... մինչև տեսնենք՝ աստոծ ինչ դուռը բաց կանի:

Անդրին չլսեց, նա դեռ ապշած <նայում> էր Գոքորի դեմքին. «Վեր կենամ սրան սպանեմ, կտոր-կտոր անեմ,- անցնում էր նրա մտքովը,- ոնց անեմ, որ սիրտս հովանա... սա էս ինչ ասաց»:

- էդ ինչ ասեցիր... վա՛յ քու մեջքը կոտրի,- հանկարծ արթնածի սման գոչեց Անդրին,- ախր էդ ոնց էլավ:

- էլավ, էլի, չորայինից հացը սվազ եկավ, էլած չելածն էլ ինչ մուշտարի եկավ ծախեցինք... ձմեռն էլ մեր քոռ բախտիցը երկարեց... մնացինք ձեռներուս ծոցներիս նստած... սատանի ծնունդները հոտիցն իմանում են, որ սով պետք է ընկնի, գալիս են լավ գին տալիս տաշտի հացն էլ տանում... մենք էլ փողին թամահ ենք անում... ա՛յ շատ լավ էլավ, մեր հախն ա... թող հմի սոված կոտորվենք,- և երկուսն էլ լռեցին:

Այդ մի դառն ու ծանր լուրջություն էր. և հուսահատությունը կամաց մոտենում էր նրանց սրտերին:

Հեշտ հուսահատվող մարդ չէ գյուղացին: Նա լուռ ու մունջ գերի է կյանքի պատահմունքների և մշտապատրաստ զոհ բնության պատահարների.- մի ախտ հանկարծ կոտորում է նրա անասունը, կարկուտն է տանում արտը, մի արտասովոր շփոթ խլում նրա աշխատանքի ժամանակն ու արդյունքը... նա իրան սիրտ տալով կրկին նորոգում է յուր արորն ու գութանը և կրկին մտածում է ապրելու մասին: Ապրում է բոլոր տարին ցամաք հաց ուտելով, և այդ ցամաք հացն էլ հանկարծ կտրվում է:

- Բա հմի դու ո՞ր ես գնում,- փորն ընկած ձայնով հարցրեց Անդրին:

- Ասեցի անորանցս տունն, էլի,- նույնպիսի ձայնով պատասխանեց Գոքորը:

- Ո՞ր ես գնում... աներդ խանը ձեռին դռներդուռը ման ա գալիս, ալիք չի գտնում... մեր կողմերը սով ա, սո՛վ...

- Կամա՞ց... կիմանա,- դեպի կինն ակնարկելով ահով շշջաց շիրակեցին և էլ ոչինչ չխոսաց:

«Ո՞ր կողմը գնամ,- մտածում էր նա,- ո՞ր տանեմ, կինս, երեխաներս...»:

«Վերադառնա՞մ...- մտածում էր լռոեցին,- բայց ինչ ասեմ կնոջս... բայց երեխաներս քաղցած առաջս կվազեն...»:

- Քա՛, մթնում ա,- մի քանի անգամ արդեն նազլուն ետևից մարդուն կանչել էր կիսաձայն: Նա հիշեցնում էր, որ ժամանակն է ձանապարհ ընկնելու:

Բայց մարդը ամաչում էր ետ մտիկ տալ, կնոջ երեսին նայել: «Ինչ

պատասխան տամ սրան... ո՞ր կողմը գեամ», - մտածում էր ևս:

Եվ երկու գյուղացիները Զամանլվի հովտում ևստած մտածում էին:

- Գիտե՞ս ինչ կա, Գոքոր,- հանկարծ գլուխը վեր քաշելով խոսաց լոռեցին:

- Ինչ կա:

- Մեր գեղումը մի հարուստ մարդ կա. Եգոր աղա են ասում, մի կատաղած շան տղա. էս բուպեին էլ ամբարներն ու հորերը լիքը հաց ունի: Ով որ նաղդ փող ա տալիս՝ թաղարը երեսուն մանեթով հաց ա տալիս, ով որ չէ՛ թամասուկ ա տալիս թաղարին քառասուն մանեթ, մանեթին էլ ամիսը տաս շահի կամ երեք արբասի շահ:

- Պահ, անխասփ մարդ,- բացականչեց կոռն,- նրանից ո՞վ կվերցնի:

- Տո՛, ես վերցնում էի, չտվեց,- շարունակեց Անդրին,- հմի գիտես ինչ կա:

- Ինչ կա:

- Դու դոչաղ մարդ ես, թե չէ...

- Ինչ ասեմ, ախպեր...- և շվարած շիրակեցին՝ չգիտեր ինչ պատասխան տա:

- Գիտես ինչ կա,- խոսքը փոխեց Անդրին, տեսնելով, որ դժվարության մեջ է դրել խոսակցին:

- Ինչ կա:

- Աստոծ վեր կունի՞, որ մի մարդի ամբար լիքը հաց ըլի, ու նրա հարևանը սովից մեռնի:

- Իսկի մարդն էլ չի եղ բանին հավանիլ,- համաձայնեց Գոքորը,- եղ անօրենություն ա:

- Չէ. արի կարճ քեզ մի ուրիշ բան ասեմ:

- Մի բան ես ուզում ասես, սիրտ չես անում, խնամի Անդրի,- նկատեց շիրակեցին,- ինձանից արխեին կաց, ինձ չես ճանաչում դու:

- Որ քեզ մի քանի թաղար ցորեն տամ, կարո՞ղ ես հասցնել Շորագյալ,- վերջապես հայտնեց Անդրին:

Այս խոսքերի հետ Գոքորի սովից նվաղած աչքերը փայլատակեցին:

- Քանի՞ թաղար,- գոչեց ևս ուրախացած,- տասը... քսան... երբ կտաս... Եգոր աղի ...

- Սույս, գողգողալ մի...- զգուշացրեց Անդրին,- ամա գիտես, ուրիշ

մարդ չպետք է իմանա... գիշերով պետք է անցկացնենք... այն այս մոտիկ սարերով...- ևս ձեռքը մեկնեց դիմացի սարերին:

Այդ րոպեին վերևից մի գոռոց բարձրացավ. «Ա՛յ տղերք, ո՞վ եք, հե՛յ»:

Մեր ծանոթները ցնցվեցին և ետ նայելով տեսան վերևից մի ուրիշ գյուղացի է գալիս, ևս գոռոգոռալով ուշուց էր տալիս, թռչկոտում, վազում էր դեպի ցած:

Այս տարօրինակ ուրախ տրամադրությունը զարմացրեց գյուղացիներին. «Ո՞վ պետք է լինի, այսպես ուրախ այս աղետի ժամանակ, երբ ժպիտը մեղք է համարվում, եթե միայն խելագար չի», - մտածում էին նրանք. կարծես նրանց կասկածն ավելի հաստատելու համար մոտեցողը բարձրացրեց յուր գլխարկը և հարբած քեֆ անողի նման սկսեց աղաղակել, «հե՛յ-հե՛յ»:

Գոքորն ու Անդրին, մերթ իրար երեսի նայելով, մերթ եկվորին, մնացել էին ապշած, թե այդ ինչ կնշանակեր:

- Ի՛նչ կտաք, որ ասեմ,- մոտենալով աղաղակում էր նա,- ինչ եք տալիս, շան տղերք, որ ասեմ...

- Ադա, դու սովիցը խելքդ թոցրել ե՞ս, Համբո, էդ ի՛նչ ես անում,- ձայնը բարձրացրեց Անդրին՝ մոտեցողին ճանաչելով:

- Դու ես խելքդ կորցրել, ախմախ,- գոռաց Համբոն ու մի ահագին քար շարտեց նրանց վրա: Գոքորն ու Անդրին մի կողմը փախան, և քարը թմփթմփալով մինչև գետը մեկ գնաց: Կոռժի փոքրիկ մանչըն վախից սկսեց ծչալով լաց լինել: Յուր քարից շատ չուշացավ Համբոն. կանգնեց երկու գյուղացիների առջև և դարձավ շիրակեցուն:

- Էս ձորում ի՛նչ ես շինում, տո սոված կոռ հարամ զաղա... այն ես ձեզ էլ դուրբան, ձեր հարսներին էլ... անումըդ ի նչ ա... քանի տարեկան ես...

Շորագյալցին գույնը թոցրած՝ Համբոյի կամ ոտներին էր նայում, կամ երեսին և ոչինչ չէր հասկանում նրանից:

- Սովն էլ չի էս շաշ ու գժերի հախիցը գալիս,- գլուխը պտտելով փնթփնթաց Անդրին և չիբուխը սկսեց լցնել:

- Ի՛նչ, սով, տո՛, ինչ ես դուրս տալիս գլխիցդ... հրես ֆուրգոններով էնքան ցորեն ա գալիս Ջալալօղլի, որ էս ձորերն ամեն, կլցնի... գնա

ձին բարձիր տար, էնքան կեր, կիսիցդ տրաքվես... Ինչ ես կոտոփում բայրուջի նման... հլա փող էլ պտեն տալ, էն էլ չամչի տուր, ջեբդ ածա:

- Ինչ ես ասում, ադա, դրուստ բան ասա, բան իմանանք,- սրտատրոփ անհամբերությամբ հարցնում էին Գոքորն ու Անդրին,- Ինչ ցորեն, Ինչ փող, Ինչ ես ասում:

- Դե՛ իմացեք, էլի, թե մարդ եք, իմացեք, որտեղից կըլի:

- Հա՛, իմացա,- հանկարծ հիշեց Անդրին,- էդ էն կըլի... էն ինչ էն տարին մեր գեղական ամբարների ցորենը ծախել տվին, փողը տարան, ասեցին որ սով ընկնի, ետ կտանք... ախար ես գիտեի, որ էդ կըլի:

- Տո՛, չէ՛, չէ՛,- ձեռքն Անդրու աչքը կոխեց Համբոն,- Թիֆլիս, Բաքի, Բաթում, Էրևան, Պետրոպոլ, Ստամբուլ... ես ինչ գիտեմ, մի խոսքով, որտեղ անուրը հայ կա էլի, կհմացել են, որ մեր կողմերը սով ա ընկել հաց են հավաքել, փող են հավաքել, գիտեմ ոչ քանի հազար թուման ասեցին, համբարքն էլ մտիցս ընկավ, դարկում են, որ սով ընկած տեղերը ունչպարին բաժին անեն:

«Փառք քեզ, աստոծ, գյուղացու համար միտք անող, գեղացու դարդը քաշող էլ կա....»,- զարմացած, իրան-իրան խոսում էր կոռն, մինչդեռ Անդրին հարցուփորձ էր անում Համբոյին:

- Ադա, թե դու էն կազեթինն ես ասում, էն ինչ մի երկու շաբաթ առաջ տիրացու Պետրոսը Ջալալօղլի կարդաց, էդ պարապ բան ա, կազեթումը սուտ ու մուտ բաներ շատ են գրում:

- Ա՛յ տղա, չէ՛, չէ՛, մեր Վարթանը թիֆլիզիցը նոր ա եկել, մարդն իրան աչքովը տեսած բան ա ասում... հմի ճամփին ֆուրգոններով ցորեն ա գալիս, էլի, էսօր էգուց կհասնի Ջալալօղլի:

- Ա՛յ շեն կենան նրանք, հա՛,- սկսեցին օրհնել Գոքորն ու Անդրին:

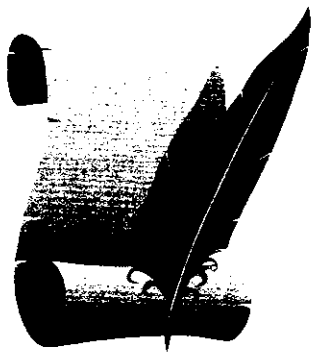
- Էդ հլա Թիֆլիզիկնն ա,- ոգևորված շարունակեց Համբոն,- դրա եղևուց Բաքվինն ա գալիս, նրանից եղը Բաթում, Էրևան, Էջմիածին, Ծուշի, Ծամախի, նուխի, Մոսկով...

Սով ու ցավ մոռացած գյուղացիները սրտախոր զգացված լսում էին Համբոյին և ամեն մի քաղաքի անունի հետ կարծես բարձրանում էին գետնից:

- Հաստատ ըլեն, հաստա՛տ,- հարբածի նման սկսեցին աղաղակել միասին, հենց որ լոեց Լամբոն: Եվ հոգեզմայլ երկար աղոթում էին

իրանց հարուստ եղբայրների հաջողության համար, օրհնում էին գիտեցած բոլոր օրհնանքներով:

Իսկ երբ որ ճանապարհ էին ընկնում, Անդրին մոտեցավ Գոքորին և կամաց փսփսաց. «Էն բանը, որ ասեցի, իմ ու քու մեջը մնա, քարը վեր կալ, քարի տակին դիր, օքմին չիմանա... էլ մեր պետքը չի Եգոր աղի հարամ ցորենը... նալլաթ չար սատանին...»:

*«...Քաջ լոռեցիք էլ որ իմացան, էլ դինջուժիտն չունեին,
սրանք էլ էին ուզում նրանց իրանց մեջը բերեն, պատիվ տան:
Մեկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց (Աղասին)...»:*

Վերջ Հայաստանի, էջ 206

I

1 82<6> թվականին բացվեց Երևանի պատերազմը: Ռուսաց զորքը դեռ չէր հասել պատերազմի բեմը, և սանձարձակ պարսիկներն ասպատակելով, կողոպտելով Շիրակը, Փամբակն ու Արարանը, առաջ էին գալիս:

Հասան խանի խաժամուժ հրոսակներն արդեն Խըլդարաքիլիսեն քանդել, Ղշլաղը կրակել, Ղարաքիլիսեն ավերել, ռուսաց սակավաթիվ զորքը ջարդել, Լոռու ձորերի բերանն էին հասել:

Նրանց առաջից փախչում էր զարհուրած հայոց ժողովուրդը. փախչում էր ամեն բան թողած, յուր չոր գլուխն առած, որ ետևից եկող թշնամուց ու մահից պատսպարվելու մի տեղ գտնի:

Պարսիկների այս բարբարոսական շարժումը ոգևորեց, ոտի կանգնացրեց իրանց կրոնակից Ղազախ-Բորչալվի թուրք ցեղերին, ուր դեռ չէր հասել Հասան խանը: Այս կողմերից էլ հալածվեցան, տեղից ու գեղից պոկ եկան, փախստական դարձան հայերը, և Փամբակ, Շորագյալ, Արարան, Ղազախ, Բորչալու տակնուվրա եղան, դատարկվեցան մի քանի օրում:

Այս բոլոր հալածականներն ամեն կողմից փախչում-թափվում էին Լոռու ամուր ձորերը, մինչև կհասնեին Դսեղ:

Դսեղը յուր անառիկ ու չքնաղ դիրքով նման է մի բնակերտ ամրոցի: Նրա փոքրիկ հարթավայրը շրջափակված ու ամրացած է՝ հարավից անտառապատ սարերով, իսկ մնացած երեք կողմից խոր ձորերով:

Նրա հանդի սահմանները հարավից սկսվում են հովասուն, բարձր լեռներով, հյուսիսում վերջանում անդնդախոր ձորերով: Նրա հարավային սահմանում՝ Քոշաքարի ժեռուտ կատարին, թռչկոտում է քոշը և բուսնում դանձիլ, իսկ հյուսիսում՝ Չաղի ձորում, ապրում է կարիճ և հասնում խաղող:

Այս երկու սահմանների մեջ կան թանձրախիտ, կուսական անտառներ, որ կացնի ձայն չեն լսած, ուր ծառերի փչակներում բուն է դնում մեղուն, թալաներում ապահով վխտում են երեկերը, մոռուտներում ինքնիշխան թագավորում է արջը, և շամբուտներում հանգիստ ապրում է վարազը: Կան ժայռեր, ուր բուն է դնում արծիվը և թռչկոտում այծյամը...

Բայց մենակ հրաշալի բնության համար չեն խելոք ճանապարհորդներն այս գյուղը կոչել «փոքրիկ Զեյթուն», կամ դիրքի ամրությունը չէր պատճառը, որ թշնամու ոտքը չէր ծեծում այստեղ:

Հին ժամանակներից ի վեր Դսեղը պարծեցել է յուր քաջերով: Առած է դարձել, թե «Դսեղա իգիթների անունը Դաղստան է հասել»:

Դսեղա ձորերը լիքն են ավերակ տնակներով: Այդ բոլորը ժամանակավոր բնակարան ու օթևան են եղել զանազան տեղերի ժողովուրդների, որ ահ ու փախի ժամանակ ապաստանել են այս տեղերը, մինչև անցել է երկյուղն ու թշնամին:

Այս այն Դսեղն է, որ մեծագոր Մամիկոնյանները, Արշակունյաց փառքի վերջալույսին, երեսուն տարի ևս մեն-մենակ հաղթանակներով ճակատ-ճակատի զարկելով պարսիկների ու արաբների հետ, ձանձրացած, X դարում թողին իրանց հայրենի սրբազան Տարոնը, եկան բնակվեցին այստեղ:

Դեռ մնում են նրանց շիրիմները, նրանց կանգնած խաչարձաններն ու մատուռները, դեռ մնում է նրանց կառուցած ճեմմակ տաճարը՝ Բարձրաքաշ Սուրբ Գրիգորի վանքը, և դեռ կանգուն Սիրուն Խաչի վրա կարդացվում է «Յիշխանութեան տանն Մամիկոնեան...»:

Դեռ ժողովուրդն ավանդորեն պատմում է, թե այստեղ ապրեցին այն լավերը, այստեղ կոպեցին և այստեղ մեռան...

III

«Ինչպես ղրղին հանկարծ վրա է տալիս, և ճնճողուկները ահաբեկված այս ու այն կողմից փախչում լցվում են մի թփի մեջ, որ ազատվեն, ինչպես ուրուրը պտտվում է երկևրում, և հավի ճուտերը լեղապատառ հավաքվում են մոր թևի տակը, – այնպես էր Հասան խանի ահից հալածված՝ Փամբակա, Ծորագյալի, Աբարանու, Ղազախու, Բորչալվի, Լոռու ժողովուրդը փախել, լցվել Դսեղա ձորը:

Դսեղեցի Օվագիմ յուզբաչին, քառասուն աժդահա տղամարդ հետև առած, անքուն, անդադար ոտի տակ էր տալիս Սիսի բերդից մինչև Հաղպատ-Սանահին, Լոռու ձորերի մի ծայրից մինչև մյուսը, թևատարած արծվի նման պտտվում էր յուր ձորերի գլխին և սիրտ էր տալիս քարանձավներում, քարափների տակ կույզ եկած, իրան թևի տակը մտած ժողովուրդներին:

- Վախիլ միք,- սրտապնդում էր նա,- քա՞նի գլխանի կըլի էն ղզլբաշը, էն դուշմանը, որ էս ձորերը ոտ կոխի... բաս էլ ընչի համար ենք մեր գլխին տղամարդի գդակ դնում, էլ ընչի համար ենք թուր ու թվանք վեր ունում...

Իրա նման էին և իրա բոլոր ընկերները: Հասան խանի չափաուկները – ասպատակները առաջին անգամ սրան պատահեցին Գյուլադազանա կիրճում, Լոռու ձորերի նեղ բերանում, և գլուխները կորցրած ետ նահանջեցին, երկրորդ անգամ ջարդվեցին Ծահալվի ձորում, որ մինչև օրս էլ «Կովատեղ» է կոչվում, իսկ երրորդ անգամ Հնեվանա ձորում քանդած Ուզունլարի թալանը խլել տվեցին գիշերով:

Այսպես անպարտելի կոպում էր, մի նոր Գայլ Վահանի նման, այս «Լոռու ձորերի աստվածը» յուր առյուծ ընկերներով:

IV

Ծերունի Մեհրաբը՝ Օվագիմի հայրը, Լոռու ձորերի նահապետը, իսկի չէր էլ մտածում, թե հարյուր տարին անց է կացրել: Նրա վիթխարի,

բարձր հասակը կորացել էր, նորից ամրացել, ճերմակ մազ ու միրուքը բռնել կուրծք ու երես և աժդահայի ահավորության հետ խառնել, միացրել ծերության պատկառանքը:

Թշնամու անունը նոր ույժ ու եռանդ տվեց նրան, որդու և յուրայինների սխրագործությունները նոր սիրտ, նոր ուրախություն, և, մինչդեռ աշխարհը լողում էր արյան ծովում, այս ծեր արծիվը, յուր ժայռերի գլխին նստած, թշնամու վրա ծիծաղում ու իրանց պապերիցն էր պատմում:

- Մեր պապերն էս թավուր մարդիկ են էլել,- ասում էր նա,- մենք նրանց թոռներն ենք, նրանց սիրտն ու նրանց արհնն ունենք... Դուշն իրան թևովը, օձն իրան պորտովը, թշնամի անունով չպետք է մեր ձորերովն անց կենա: Մեր ճամփեքը թշնամու համար փակ ու կապ պետք է լինեն, մեր տան դուռն ու մեր սիրտը բարեկամի համար ա բաց... Նամարդի համար մենք թուր ու թվանք ունենք, տղամարդի համար՝ աղուհաց...

V

Այս ժամանակներում ամեն մի քաջ տղամարդի համբավ ու գործ կայծակի արագությամբ տարածվում էր երկրեերկիր, բերանեբերան: Սաստիկ ճնշումն ու հալածանքը կատաղեցրեց, դուրս կանչեց ժողովրդի քաջերին, և ամեն տեղ հոգով արի տղամարդը մռնչաց, աղաղակեց, գնեք առավ, սուր բարձրացրեց ղզլբաշի դեմ: Տառապած, պաշտպանության կարոտ ժողովուրդը ոգևորությամբ նկատում ու հուչակում էր այս սակավաթիվ հերոսներին:

Փամբակա, Շորագյալի, Աբարանու փախածներից ով գալիս, Քանաքեռցի Աղասու գովասանքն էր բերում հետը: «Աղասին, իգիթ Աղասին... ղզլբաշի հոգին հանեց... քրդի արյունով քար ու հող լվաց Աղասին... Սլագյազու վրա պատահեց, հարթեց... Անի քաղաքում կովեց կոտորեց Աղասին... Մի տեղ առաջը կտրեցին, ջարդեց անցավ Աղասին... Մի տեղ ուզեցին բռնել, փշրեց, փախավ Աղասին...»:

Այս լուրը ոգևորեց Դսեղա իգիթներին և հայտնեցին Մեհրաբ յուզբաշուն: - Աֆֆարիմ իգիթ,- բացականչեց հիացած ծերունին Աղասու պատմությունը լսելուց հետո,- որտեղ որ լինի, մի բերե՛ք տեսնեմ, ճակատիցը պաչեմ, քանի չեմ մեռել:

Եվ կատարվեցավ ծերունու իղձը:

VI

Աղասին Ղարաքիլիսու սարերից հրավիրված էր Դսեղ:

Հին սովորությամբ անվանի հյուրի պատվին, ինչպես Աղասին էր, խաղեր, հանդեսներ էին սարքվում: Ջիրիդ (ձիարշավ) էին խաղում «ղոնախի» հետ, թագավորաորս էին անում և ուրիշ գյուցազնական խաղեր էին հորինում: Բացի պատիվը դրա մեջ կար և մի ուրիշ միտք. այդ հանդեսներում ճանաչում էին իրանց «ղոնախին», թե ինչ շնորհքի տեր մարդ է նա:

Սարդիկ էր ուղարկել ուրախացած Մեհրաբ յուզբաշին և շրջակա տեղերի հայտնի քաջերին հրավիրել, հավաքել Դսեղ: Եկել էր ծոճկանեցի Խուդին, որ ասլանի սիրտ ուներ, գյուլլուբաղցի Դոնդուզ Ղոանը, որ լեզգու արյուն էր խմում, արդվեցի լեզգի Պետոն, որ մազը մազից ջոկում էր գյուլլով, սանահնեցի Արուֆինը, որ ձին աստղերի հետ էր խաղացնում, շնողնեցի վիթխարի Վերանը, հաղպատեցի աժդահա Պրանը և ուրիշ անվանի քաջ մարդիկ: Եկել էին և զանազան տեղերից փախած ժողովուրդների մեծերն ու տանուտերերը:

Այս բոլորին հավաքել էր Մեհրաբ յուզբաշին Աղասու պատվին լինելիք խնջույքն ու հանդեսը փառավոր անելու համար:

Սրա համար էր, որ առավոտը վաղ Մեհրաբ յուզբաշու ծաղրածու Ղազոն, որ մինևույն ժամանակ լավ քարազնաց էր, կատվի նման մագիցելով բարձրացավ յուզբաշու տան դիմացը, մի բարձր խոտի չարդախի աջի ծայրին ամրացրեց մի ընկույզ:

Ժողովուրդը հավաքվել, դուռն ու կտուր բռնել, թամաշավոր էր կանգնել:

Դուրս եկան տանից հրացանավորները, և արծաթաբանդ հրացանները փայլատակեցին արևի շողերից:

- Էդ ինչ եքքա (ահագին) նշան ես դրել, էյ Ղազո, քարով տալու համար խո չի...,- զվարճախոսելով ու նշանն արհամարհելով առաջ անցավ ծերունի Մեհրաբը: Բոլորը հանկարծ լռեցին. ծիծաղ ու աղմուկ դադարեց, շուկները պահած ընկույզին էին նայում: Հրացանը որոտաց, ընկույզը կորավ:

- Ո՞նց էր,- կրծքին զարկելով ետ դարձավ ծերունին,- չըլնի թե միրքիս եք մտիկ անում, էս շատ մածուն ուտելուցն ա սիպտակել. բա՛ս

դուք ինչ եք մտածում... դեհ, առաջ արի մի հունարդ տեսնեմ, հենց արա չամաչես իմ ծերությունից,- և հրացանը տվեց Աղասուն:

Նորից բարձրացավ Ղազոն, նոր նշան դրեց, բայց դեռ չէր իջել աջից, որ Աղասու գնդակը նշանը թոցրեց: Այդպես և մյուսները:

- Էդ չելավ, ես դրան թվանք չեմ գցիլ... տարեք հեռու մի խանչալ տնկեցեք, կողքին էլ մի հաստ տախտակ, որ գյուլլեն պահի: Նշան դենք խանչալի սուր բերանին, էնպես, որ գյուլլեն երկու հավասար մասի բաժանվի, եթե մի մասը մյուսից ծանր էլավ, կնշանակի չի դիպել,- ձայն տվեց Օվագիմ յուզբաշին, և համաձայնվեցին սրա հետ:

Այս նշանին առաջին անգամ առաջարկողը հրացան արձակեց, և, որքան ձեռքներում ծանր ու թեթև արին, չկարողացան գնդակի երկու մասերի ծանրությունն իրարից որոշել:

Պակաս չէր և հաղպատեցի Պրանի արածը, որ տախտակում տված առաջին գնդակի ծակով անցկացրեց հետևյալ գնդակները: Բայց ոչ ոք չհամաձայնվեց կանգնելու արդվեցի լեզգի Պետոյի առաջ, որ առաջարկում էր, թե մեկը հեռու կանգնի, գլխին մի խնձոր դնի, որ ինքը հրացան արձակի խնձորին:

Եվ այսպես մեկը մյուսից գերազանց հանդիսացան: Ժողովուրդը ցնձաց, գովեց յուզբաշիներին, գովեց Աղասուն ու յուր ընկերներին և հրավիրված բոլոր քաջերին:

Իսկ իրիկնադեմ ջիրիդ էր նշանակված:

Զուռնի զիլ ձայնն ու դիլի դրմբոցը իմացրին, թե պատրաստ է ձիարշավի դաշտը, և ժողովուրդն անհամբեր սպասում էր գյուղից վերև:

- Եկան, եկան...- հանկարծ ժողովուրդն աղաղակեց, միաժամանակ շների հաչոցն ու ձիաների խրխիչը բարձրացավ, և ահա երևաց դյուցազնական ժամանակներին վայել մի հեծելախումբ: Հսկա ծերունին՝ Մեհրաբ յուզբաշին, վառվում էր կատարյալ զինավառության մեջ: Գդակը թեքած աջ ականջի վրա, նա տաքացնում էր յուր ամեհի ձին, և, սպիտակ միտուքը քամու հետ խաղալով, մերթ ուսովն էր անցնում, մերթ՝ կռան տակովը: Նրան շրջապատած գալիս էին յուրայինները, Աղասին յուր ընկերներով և մյուս հրավիրվածները, բոլորն էլ հզոր, զենք ու գրահի մեջ կորած:

Այսպես երևացին նրանք ձիարշավի տեղը: Զուռնեն սաստկացավ,

ամբոյն անհանգիստ իրար խոնվեց, ամեն մեկն աշխատում էր, որ շատ հիանա այս ահավոր գեղեցկության վրա:

Հանկարծ փոշին բարձրացավ սև ամպի նման, բռնեց բոլորի աչքի առաջը, և ահագին տրոփյունը գետինը շարժեց:

Նրանք երբեմն-երբեմն ջոկվում էին, իրար հետ մրցում, ջիրիդ արձակում կամ խաբսն էին տալիս, փախչում իրար առաջից, խաղ անում ձիու մեջքին ու փորի տակին, ձին չափ զցած ժամանակ իրար գլխարկ էին փախցնում կամ գետնից բան էին վերցնում և, ընկերախաղի տալով, աշխատում էին իրանց շնորհքը ցույց տալ, առանց իրար ջիրիդով վնասելու կամ հաղթելու:

Մի ժամից հետո ամբողջ դաշտը կարծես վարած էր գութանով, կամ հազարավոր խոզեր քանդ էին արել:

Ուրախության աղմուկներով հիացած ժողովուրդը փոշեղեն ամպերում նկատում էր յուր ծերունի նահապետի ճերմակ միրուքն ու ճերմակ ձին, նրա կողքին փայլականման Աղասուն, առյուծանման Օվագիմին և բոլորին միասին, որպես մի բազմագլխանի մարմին, մի փախած վիշապ: Ժողովուրդը չէր իմանում, թե որն է որին խնայում...

Այդ չէր իմանում և ցնծության աղաղակներով գովում էր մեկին ու մյուսին, գովում էր ալևոր Մեհրաբին, նրա կորյուններին, քաջ Աղասուն և նրա ուշիդ ընկերներին և մյուսներին: Այսպիսի հանդեսից հետո տուն վերադարձան:

Մեհրաբ յուզբաշին պատվիրեց, որ առավուտը գիշերով թողչիներ (ձկնորսներ) գևան ձորը, ձուկը բռնելու, որսորդներ գևան, որս անելու, և ամեն տեսակ պատրաստություն տեսնեն, որ յուր «ղոնախների» հետ քեֆ է անելու Ձորագետի ափերին:

VII

Ահա սրընթաց Ձորագետը արյուն է տանում¹: Մուրը ճալիցն, երկու ժայռերի արանքից դուրս պրծած, սելավաջրի նման պղտոր, պրպրած ու փրփրած, տակոապոկ արած ծառ ու մացառ, քար ու քրթուկ իրար խառնած, առաջն արած, գոռալով, թշշալով, վշվշալով, տեղ-տեղ,

¹ Արյուն է տանում - սաստիկ վարարած է:

ուզած տեղը թևերը փռելով, արջախնդուուկի անելով¹, կրկին իրան հավաքելով, ուռչելով ու քարերի գլխովը թռչելով, արթուրմա խաղալով, ցալքուն տալով գալիս է Մազմանա գյուղումը կանգնում, պտիտ գալիս, շուկա առնում, դարան մտնում և հանկարծ վերկենում, իրան թոփ արած, թափ առած, դրդու նման հասնում, զարկում չոքած Ավանաքարի ապառաժ ծնկներին ու, քիկթը ջարդած, լացակնքած, գլուխը քորելով, թոնթորելով գալիս է Սուրբ Նշանի դիմացն երեսին խաչակնքում, սիրտը վեր նստացնում ու, շարական ասելով, աջ կողմի վրա պտտվում, մտնում Հաղպատ-Սանահնա ձորերը:

VIII

Չորագետի ափերին՝ բոլոր ծառերից բարձր, մի խումբ ընկուզենիներ են բարձրանում. ծուխը բարձրանում է նրանց միջից վերև, և քաջերի խումբն աղմկալի ուրախանում, քեֆ է անում այն հսկայական հովանու տակ:

Ծառատակերին՝ կանաչ խոտերում, կարմիր խալիչաները տարածել, մի մեծ շրջան են կազմել անխնա լցրած մալի սուփրաների շուրջը: Ալևոր Մեհրաբն էր յուր հարազատներով, Օվագիմն ու յուր խումբը, Աղասին և յուր ընկերները, Արուփինը, Խուդին, լեզգի Պետոն, Դոնդուզ Դոանը, Վերանը, Պրանը և զանազան տեղերից պատասպարված ժողովուրդների մեծերն ու տանուտերերը: Ուրախությունից բացվել, ծիծաղում են նրանց խոժոռ դեմքերը, ինչպես առավոտյան արևի տակ այն սև ժայռերը:

Այստեղ եկան ուղարկած որսկանները, սպանած պախրա բերին իշխանների լիքը սուփրեն. ձկնորսները թագա-թագա ձուկն եփեցին Չորագետի ջրովն ու շուռ տվին տերևի վրա, և քեֆն ավելի թեժացավ:

Զվարթ աղմուկի ու ծիծաղի մեջ հնչում էր օձնեցի հոչակավոր ուստա Յանըղի գուռնեն, և թմբուկի հետ դրմբում էին քարերն ու քարանձավները: Ասողները ձգնում էին իրանց հուժկու ձայներով խլացնել աղմուկն ու գուռնեն, բայց Մեհրաբ յուզբաշու ծաղրածու Դագոն տանում էր բոլորի ուշքը: Մատովակները (սաղի) մեծ-մեծ գավերը ձեռքներին, սպասավորում էին շրջանի մեջտեղը պտտվելով, շարունակ

¹ Արջախնդուուկի անել - արջի նման խնդալ, խաղալ:

հոսում էր Շուպվերի կարմիր գիւնին, երկայնակոթ հազարփեշաները անցնում էին ձեռքից ձեռք, և ավելի ևս տաքանալով, աղաղակում էին նրանք՝ մերթ-մերթ նստած տեղերից դատարկելով հրացանները, գնդակները շառաչում էին բարձրաբերձ ժայռերի կրծքերին, և ձորերը բազմապատկում, տանում, հեռացնում էին նրանց որոտը դեպի հեռու ձորեր: Տեր Մելիքսեթ պարթև քահանան էլ երբեմն-երբեմն մի հոգեբույս մեղեդի էր վառում կամ ոգևորվելով թնդացնում էր Մամիկոնյան մեծ նախարար Սմբատի անվան երգը՝ «Առյուծ, արի անպարտելի, նկ, սեր իմ, նկ...»: Ձորագետն էլ մյուս կողմից զանազան եղանակներով, հարբած ալևորի նման, հազար ու մի տեսակ ձայնը փոխելով՝ երգում էր ի պատիվ թանկագին հյուրերի..., և այս բոլորը միախառնված իմացնում, ազդարարում էին, թե քաջերը զվարճանում են:

IX

Ուրախության այս թունդ միջոցին ծերունի Մեհրաբը վերցրեց գիւնով լիքը հազարփեշեն, և բոլորը ուշք դարձրին նրան:

- Աղասի,- ձայն տվեց նա,- ես ուզում եմ օխենել էն ծառը, որ քեզ նման բար ա տվել... ո՞նց օխենեմ, աջողություն մաղթենք, թե՞ ողորմաթասը խմենք...

Այս որ ասաց Մեհրաբ յուզբաշին՝ Աղասու պայծառ դեմքը մթնեց, ինչպես մի սև ամպ հանկարծ ծածկում է գարնան արևի երեսը, ևս լուռ խոնարհեց գլուխը կրծքին. նրա հետ տխրեցին և յուր ընկերները:

Բոլոր սեղանակիցները իրար երեսի մտիկ տվին հունքերի տակից, ուզեցին ասել՝ երևի տխուր բան հիշեցրին իրանց հյուրերին:

- Ուրեմն աստված հոգին լուսավորի, աստված նրա դատաստանը քաղցր անի... մեղմ կարեկցությամբ խոսքն հառաջ տարավ ծերունին:

- Աղասու հերը մեռած չի, յուզբաշի,- գլուխը վեր քաշելով ընդհատեց Աղասու ընկերներից մեկը:

- Բաս ընչի տխրեցիք... ընչի՞ չեք խոսում, Կարո, ի՞նչ կա...

- Տխրացրիք, ո՞նց չի տխրենք, յուզբաշի,- հառաչեց Կարոն:

- Աղասու հերը Երևանու բերդումը եսիր ա... Քանաքեռից աղջիկ փախցնելիս Աղասին ֆարրաշին սպանեց ու փախավ, չուերն ընկավ, իրան

տեղակ հորը բռնեցին... Պառավ մերը, ջահել կնիկն ու երեխաներն էլ...

Կարոյի պատմության հետ մոայլանում էր ծերունի նահապետի դեմքը, որպես Լավարի սարը աշնան վերջերում, և թավամագ, գորշ հոնքերի տակից աչքերը բարկությամբ վառվում էին, որպես կայծակը Լավարի ամպերում: Սևակնում էին և մյուսները, որպես միասին ամպում են այն սարերը...

Կարոն շարունակում էր.

- Պառավ մերը, ջահել կնիկն ու երեխաներն էլ մնացել են Քանաքեո՝ թշնամու հողում, ղզլբաշի բերանում... տանջվում են, կանչում են, ձեռքներս հասնում չի... ո՞նց չի տխրենք...

- Է՛հե՛...- բացակակաչեց ծերունի Մեհրաբը այնպիսի եղանակով, որպես թե մի անսպասելի չար գաղտնիք էր գտել,- սա էլ իգիթի նման ման ա գալի սարերում...- և, խեթ-խեթ ակնարկելով գունատված Աղասուն, մի դառը ծիծաղով աղաղակեց,- հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, իգիթ...

Բոլորը լուռ էին:

- Ափսո՛ս,- մոնչաց այլևորը:

Նստողները գլուխները կախ արին:

- Ափսո՛ս,- կրկնեց նա և գինու թասը դրեց ներքև,- ափսո՛ս իմ հաց... ափսո՛ս իմ օջախ... ափսո՛ս, որ ես պաչեցի քո ձակատից...- Ապա թե ձայնը բարձրացնելով գոռաց.

- Մենք սրա՞ն ենք իգիթ ասում...

Ոչ ոք ձայն չհանեց:

- Մենք նրա՞ն ենք իգիթ ասում, որ իրան վառած կրակում ուրիշին թող անի էրվելիս, ինքը գլուխն ազատի, փախչի, սարերն ընկնի... իրան նամուսը՝ ձեռողը, կնիկը, երեխեքը, վեր գցի թշնամու առաջին...

Դարձյալ ոչ ոք չխոսաց, թեև բոլորը համաձայն էին:

- Ափսո՛ս իգիթ անունը... ափսո՛ս իմ օջախ... ափսո՛ս...

Այսպես աղաղակելով տեղիցը վերկացավ ծերունին, հեռացավ սուփրից. վերկացան յուրայինները: Վերկացան կանչած հյուրերը, լոնց զուտնի ձայնը, երգը վերջացավ:

Մի քանի վայրկյանից հետո դարձյալ ահագին ձորը մնաց մենակ Չորագետի գոոոցներին, որոնք միացած, կարծես, մոնչում էին՝ «ափսո՛ս...»:

I

Ո ... գյուղաքաղաքում առանձնացած ապրում էր Սիմոն անունով մի բարի մարդ: Նա չէր խառնվում գյուղական գործերին. երևի գիտեր, որ իրան խոսքը չի ընդունվիլ, նրա համար էլ պոչն իրան էր քաշել:

Սիմոնը մի կարմիր կով ուներ, մին էլ մի սիրուն կին. կինն էլ շատ սակավ էր պատահում, որ հարևանություն աներ դրացիների հետ. քաշվում էր հարուստ հարևաններից, գիտեր, որ յուր գևալ-գալը դյուրեկան չէր նրանց համար: Եվ, իսկապես, հարևանների դուներն ընկնելու կարիք էլ չուներին:

Սիմոնը չուփի կամ գուֆանի ժամանակ ընկեր էր դառնում անասուն ունեցողի հետ, տանջվելն իրանից, անասունը լծկանը, հարևանից, և յուր հողերն էլ նրանցի հետ վարում: Երբեմն էլ պատ էր դնում, տախտակ էր քաշում, ձուկն էր բռնում մոտակա գետից, ծախում և կարողանում էր թե չէ, ամեն բանի էլ ձեռքը գցում էր:

Դրա համար էլ ոչ լավ ձուկը բռնող էր, ոչ կարգին պատ դնող և ոչ մի բանում հայտնի չէր. միայն մի բան լավ գիտեր, որ լավ սրախոսում էր և ծիծաղալի առակներ էր պատմում: Այդ էլ վերագրում էին նրա խելքի պակասությանը, անունն էլ «Չաշ Սիմոն» էին դրել:

«Մի անգամ մի գյուղում մի համար պատ դրի,- պատմում էր նա յուր կյանքից,- գործս վերջացրի, ասի՝ դե փողս տվեք, գնում եմ: Եկան

պատին մտիկ արին, ասեցին. «Ուստա՛, էս գշեր քու շինած պատի տակին քնի, առավոտը քու վարձն էլ տանք՝ մի բան էլ ավելի, վեր կաց գնա». համաձայնվեցի ոչ. վախեցի գշերը պատը վրես քանդվի... պատն էլ թողի, վարձս էլ, վեր կացա եկա մեր տունը»:

Բայց խո ամեն մարդ այսպիսի պայման չէր կապում ուստա Սիմոնի հետ: Շատ մարդ էլ հենց նրա զվարճախոսությունների ու առակների համար դեռ վարձիցը մի բան էլ ավել էր տալիս: Եվ իրանց աղքատության մեջ ուրախ ապրում էին մարդ ու կին:

Այս մի փոքրիկ ուրախություն էր, որ ավելի շուտ բխում էր Սիմոնի սրտից, քան թե ունեցածից, բայց մարդիկ սրան էլ էին նախանձում:

- Ախպեր, մենք էսքան չարչարվում ենք, մեզ համար ապրանք ունենք, դուքան ունենք, առուտուր ունենք... Էլ չենք կարողանում ծերը ծերին հասցնենք. սա էս ո՛նց ա ապրում, ոչ ջերումը կապեկ ունի, ոչ դուանը չորստնանի, ոչ գլխումը՝ խելք...

Այսպես նախանձում ու զարմանում էին համագյուղացիք, հարևանները Սիմոնի ապրուստի վրա և միշտ էլ «շաշ» էին անվանում:

- Շաշ Սիմոնի թայն էլ չկաս,- նախատում էին կանայք իրանց ամուսիններին,- տարենը երկու-երեք թագա լեհին (դերիա) ա հագցնում իրան էն անբան կնգանը... թողում չի բոբիկ ոտը գետին տեսի...

- Դե նրա կնիկն էլ սիրուն ա, քու թայը խո չի,- կես լուրջ, կես հանաք նկատում էր մարդն յուր բարկացած կնոջն ու հեռանում:

Հիրավի, Սիմոնի կնոջ գեղեցկությունը մի երկնային պարզն էր, որ բաժին էր ընկել աղքատին: Նա մի բուրավի, շքեղ շուշան էր, որ դուրս է գալիս հաճախ մի հասարակ մացառի, մի փոքրիկ թփի տակ և զվարթ ծաղկում է, ժպտում, առանց մտքովն անցկացնելու, թե քուրդը¹ բուսել է վճիտ ջրերի ափին կամ գանգակածաղիկը փայփայված է բուրաստանում. նրան միայն մի փոքր լույս, մի փոքր արևի շող է հարկավոր...

Ես մոռացել եմ այն պարկեշտ, ամոթխած սիրունի անունը, բայց գյուղացիք նրա ավել անունն էլ դրել էին «եղապատառ»:

Գյուղի ջահելները աչք էին տնկել այս կնոջ վրա: Քանի անգամ գանգատվել էր նա մարդուն, թե աղբրումը ջուր լցնելիս Ղազանց Գալուստը աչքերին խոր մտիկ տվեց ու ասաց «ուխա՛յ»... Վարթումանց

1 Մի հասարակ, անհոտ ծաղիկ է:

Փիլոսը իրանց դոնովն անց կենալիս աչքով արավ... Միրզանց Առաքելը ճանապարհին «ղաստի» դիպավ իրան...

- Պտղատու ծառին շատ քար կզցեն... էդ ամեն կնգա էլ կպատահի, սիրտդ կտորիլ մի, ես էլ եմ շատերին աչքով արել,- հանաք անելով կնջը պատասխանում էր ուստեն:

Բայց, այսուամենայնիվ, թեկուզ հենց մենակ չմնալու, չվախենալու համար, որովհետև պատողի, խզարչի, ձկնորս և այլև Սիմոնը հաճախ գյուղից հեռանում, ուրիշ տեղ էր մնում, իրանց հարևան դարբին Ակոփի փոքրիկ աղջիկը գիշերները Սիմոնի կնգա մոտ էր քնում:

Գիշերները երկա՛ր հեքիաթ էր ասում Սիմոնի կինը յուր փոքրիկ ընկերուհու, ութ-տասը տարեկան Մարուշի համար (այսպես էր հարևանի աղջկա անունը): «Զմուխտ ղուշի» հեքիաթն էր ասում կամ պատմում էր, թե ինչպես մայրը յուր յոթը խորթ աղջիկներին ձգեց հորը ու ջաղացաքարը դրեց բերանին, իսկ նրանք օրը մի չամիչ գտան, ապրեցին ու փորելով, փորելով հասան մի ստորերկրյա զարմանալի աշխարհ... և կամ թե «Լիս ու մութ աշխարքների» մասին էր պատմում, մինչև երկուսն էլ քնում էին:

II

Ահա ուստա Սիմոնի սպիտակ տնակը՝ մենակ, առանձնացած, երկու լուսամուտի փեղկերն էլ փակած, երևում է պարտեզի մի քանի ծառերի ետևից: Գիշերը խաղաղ է, ինչպես քունը, և կախարդիչ, քան երազ: Կարծես թե այս գիշերն էլ արնեյան մի հին-հին հեքիաթ լինի...

Երկու հոգի այս պահուն ծառերի տակովն անցան... մոտեցան Սիմոնի դռանը:

Թե ինչ էին անում նրանք, դժվար էր ասել, միայն շուտով ետ բացվեց դուռը շրջիկալով և երբ բացվեց, ներսից պարզ լսվեց մի սուր ծիչ, որ իսկույն լռեց, և մի կանացի ձայն միաժամանակ աղաղակեց. «Ո՞վ եք, ինչ եք ուզում... ո՞վ եք, ո՞վ, ո՞վ...»: Դուռը շուտ փակվեց, ձայնը խլացավ, բոլորովին կտրվեց:

Այդ գիշեր ուստա Սիմոնը գնացել էր մոտիկ գյուղը, կարծեմ փուռը շինելու և, երևի, խորը քնած, մի վատ երազ էր տեսնում յուր տան գլխին:

III

Գյուղական դատարանում ուստա Սիմոնի գանգատը լսելուց հետո, ոմանք հանդիմանելով, ոմանք թքելով, մի քանիսը բարկանալով խորհուրդ տվին, որ ձեռք քաշի «կեղտոտ բանից»:

- Թե որ կեղտոտ բանն ուզում չեք, դե դատաստան արեք, թե չէ՝ ես իմ ձեռովը կանեմ...- գոռում էր ուստա Սիմոնը և կարմրած աչքերը քիչ էր մնում դուրս թափվեին բներից: Նրա կողքին հեկեկում էր փոքրիկ Մարուշը:

- Հա՛, անգաճը կկտրես, էլի,- ձայն տվին չորս կողմից և ծիծաղելով նայեցին մեղադրյալին:

Սա գյուղի հայտնի լոթիներից մեկը՝ Սանդրոն էր: Մահուդ չուխայով, երկայնաճիտ, բարձրակրունկ կոշիկները հագին, ֆուրաջկան մի ականջի վրա թեքած, կարմիր բաղդադին վզովը ձգած, մի կողմ կանգնած, նա ժպտում էր ուստա Սիմոնի և նրա բարկության վրա: Հերոսին շրջապատել էին յուր ընկերից մի քանիսը, որոնք եկել էին դատին ներկա լինելու:

- Կսպանեմ, ետո պատասխանը դուք կտաք,- բարձրաձայն սպառնում էր Սիմոնը, տեսնելով, որ դատարանն անուշադիր է յուր բողոքին:

- Սպանող ես՝ քու կնիկը պահի, շաշ գետինը մտած,- ձայն տվեց մեկը, և սրան հետևեց ընդհանուր ծիծաղը:

- Սպանիլ մի, ուստա Սիմոն ջան, մեղք ա, մուրազի վրա ջահել ա,- հեզնեց մի ուրիշը՝ նոր հոհոոց բարձրացնելով:

Այնտեղ տանուտերը մերթ ծիծաղելով ու հանաքներով, մերթ սպառնալով ու բարկանալով ստիպում էր Սիմոնին, որ ձեռք քաշի «կեղտոտ բանից», բայց այդ չէր հաջողվում:

- Ես ասում եմ, որ արին պետք է անեմ... հիմի էս ա, որ ասում եմ...- իբրև հաստատ որոշում շուտ-շուտ կրկնում էր Սիմոնը, սակայն բոլորն էլ գիտեին, որ նա արյուն անող մարդ չի:

Սանդրոյի ընկերներից մեկը պատի տակը քաշեց տանուտերին, ականջումը մի բան փսփսաց, տանուտերն էլ Սիմոնին մի կողմ քաշեց՝ ականջումը փսփսաց:

- Չեմ ուզում,- նրա ձեռքից ազատվելով գոռաց ուստեն,- չեմ ուզում:

- Դե՛ որ չես ուզում, վկաներդ բեր, գործը շարունակում եմ,- դեմքը թթվացնելով ասաց տանուտերը և պաշտոնական դիրք ընդունեց:

Սիմոնը չվախեցավ:

- Ա՛յ վկա,- համարձակ ցույց տվեց Մարուշին:

- Դա երեխա ա, երեխի վկայությունը զակոնը չի ընդունում:

- Ի՛մ կնիկը ծանաչե՛լ ա,- իսկույն վրա բերեց ուստեն:

- Քու կնիկը շատ կարելի ա սուտ ա ասում, զակոնը առանց ֆակտի՞ գանգատավորի խոսքին չի հավատում,- կրկին խիստ ու կոպիտ մերժեց տանուտերը:

Սիմոնը հուսահատութենից ու կատաղութենից քիչ էր մնում վրա թռչեր, խեղդեր յուր երեսին սառն հանդարտությամբ նայող տանուտերին, բայց իրան զսպելով, հարցրեց.

- Բաս էս ո՞նց պըտի ըլիլ...

- Էնեհե՛ց պըտի ըլիլ, որ դրուստն իմանալու համար ես պետք է քննություն անեմ, պետք է քու կնգանը տանեմ դոխտուրի մոտ, որ դոխտուրը քննի...

Սիմոնը մնաց դիք կանգնած, արյունը գլուխը տվեց, ականջները տժժացին. նա չէր իմանում, թե որտեղ է կանգնած, չար մտքերն արդեն խոնվում էին նրա գլխում...

- Աղա՛, գնացեք սրա կնգանը բերեք,- հրամայեց տանուտերը, և մի աղմուկ ընկավ: Ոմանք տանուտերին էին խնդրում, ոմանք գնացողներին էին բռնում, ոմանք էլ Սիմոնի հետ էին կովում յուր «շաշության» համար, որ բանն այստեղ հասցրեց, և աշխատում էին համոզել, որ գոնե այժմ ետ կանգնի խայտառակությունից: Փոքրիկ Մարուշը կպել էր Սիմոնի փեշերին և յուր վախեցած աչքերով մեկ խոսողների երեսին էր նայում, մեկ Սիմոնի:

Այս ժամանակ դատարանի լուսը մթնեց, և յուր ահագին գայլենի բուրքը ներս բերեց գյուղի հարուստներից մեկը՝ Պետրոս աղեն:

- Ի՞նչ խաբար ա, ի՞նչ եք ղալմաղալ անում,- ծանր-ծանր հարցրեց աղեն:

Եվ բոլոր պատմությունը, թեպետ հայտնի էր իրան, ուշադիր լսեց, իբրև թե նոր էր իմանում:

Գլուխը պտտելով խոր հառաչեց գյուղի հայրը և խորհրդավոր ձայնով դարձավ շուրջը.

- Գետինը մտնք... ձեններուդ կտրեցնք, անաբուռներ, անևամուս-
ներ...

Այս խոսքերն այնպիսի ազդու կերպով արտասանեց, որ բոլորն
էլ գլուխները կախ արին, և եթե մի օտար մարդ լիներ, կկարծեր, թե
ամաչեցին:

- Սրան մտիկ արեք, սրան,- գլուխը վեր քաշելով, ձեռքը դեպի
Սիմոնը մեկնեց աղեն,- օղլուշաղի անուրը բերել ա գցել գեղամեջ...

- Բա սուս կենամ... ևամուսս գետինն եք կոխել... բա սուս կենամ...-
գոռալով ընդհատեց ուստա Սիմոնը:

- Բաս ինչ կանես, որ սուս չես կենալ...

- «Ի՛նչ կանեմ», արին կանեմ, արին...

- Ա՛յ տղա, դեռ կանգնած ե՞ք, էս բոպեիս գնացեք, սրա կնգանը
բերեք,- տեղիցը վեր թռավ տանուտերը:

- Կացնք,- աչքերը չոնց աղեն, և նորից աղմուկն ընկավ: Այս
ժամանակ տանուտերն ու Պետրոս աղեն իրար մի բանի խոսք ասացին:

- Սո՛ւս կացեք,- ձայն տվեց աղեն,- ի՛նչ եք գորտան ժամատուն
շինել... Սանդրո՛, էստեղ արի:

Սանդրոն մոտեցավ:

- Մի հինգ մանեթ հանիր էստեղ:

- Ախար զուր ա, է՛, աղա:

- Ես քեզ ասում եմ՝ հանիր:

- Ախար զուր ընչի՛ հանեմ:

- Ես քեզ ասում եմ զո՛ւր հանիր,- բարկացած հրամայեց աղեն:

Սանդրոն, քթի տակը ժպտալով, մի հնգանոց հանեց, տվեց աղին
և ուզում էր հեռանալ:

- Կա՛ց, ո՞ւր ես գնում... դու էլ էստեղ արի, Սիմոն:

- Գալ չեմ, էդ խելքից հեռու բան ա... ես իմ նամուսը փողով չեմ
առել, որ փողով էլ ծախեմ:

- Էստեղ մոտիկ արի:

- Ասեցի, որ գալ չեմ:

- Դե գնացեք, ասեցի... ես էստեղ խաղ չեմ անում... Ծուտ գնացեք,
սրա կնգանը բերեք,- կրկին մեջ ընկավ տանուտերը:

- Կացնք, դեռ չգնաք... Սիմոն, քեզ ասում եմ էստեղ արի:

- Առաջ գևա, էլի,- խառնիխոուն աղաղակում էին այս ու այն կողմից:

- Գևա բարըշի, հինգ մանեթն առ, էլի...

- Տո շաշ, գևա, մութթա փող ա, առ ջեբդ դիր. մի տարի որ տանջվես, պատ դևես, էդքան աշխատիլ չես...

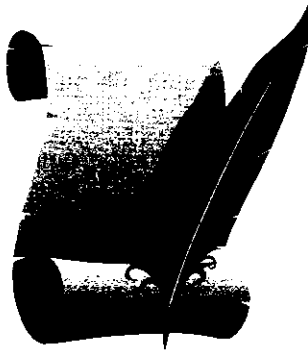
- Կասես թե մենձ բան ա էլել... առաջ գևա՛...

Աղաղակելով, շշկլացնելով ու հրելով առաջ բերին Սիմոնին, մոտեցրին Սանդրոյին. աղեն նրանց ձեռք ձեռքի տվեց: Հնգանոցը կոխեց Սիմոնի բուն ու գոռաց՝ պոռշտի՛:

- Պոռշտի՛, պոռշտի՛,- աղաղակեցին գյուղացիք: Սիմոնն անզգայաբար գլուխն առաջ ծոեց:

- Անո՛ւշ, անո՛ւշ,- ձայն տվին գյուղացիք: Հաշտությունը կայացավ... Երբ որ սկսեցին արդեն ուրիշ բաներից խոսալ, Սիմոնն աննկատելի կերպով, փոքրիկ Մարուշի ձեռքը բռնած, էնպես թաքուն դուրս եկավ դատարանից, որ ոչ ոք չնկատի...

1894

ԼԵՌՆԵՐԻ ՀՈՎԻՎԸ

Լեռներ... բարձր ու կակաչ լեռներ, դուք հայրենիքն ու գահը զոյճ զեփյուռների, անուշաբույր ծաղիկների, սուրբ ցողերի ու շաղերի, անմահական սառն աղբյուրների, սև-սև ամպերի, հրեղեն կայծակների, ջրեղեն տարափների... Դո՛ւք – մոտիկ աստծուն, աստղերին, լուսնին, երկնային շնորհքներին ու գաղտնիքներին, վեհ ու վեհապանծ լեռներ...

Եվ ո՞վ է հողեղեններից այնքան ձեզ նման հպարտ, հզոր, վեհանձն ու մաքուր, որքան ձեր հարազատ որդեգիրը, ձեր մրրիկների ու զեփյուռների, ծաղիկների ու կայծակների ծնունդըր, ձեր պահած ու փայփայած հովիվը:

Լեռների հովիվը. անծանոթ ու խորթ կյանքի սրտամաշ հառաչանքներին, գետնաքարշ արարքներին, հացկատակ խաղերին ու տաղերին, հպարտ ու զվարթ, որպես այդ ձեր վայրենի ծաղիկները:

Բայց ձեր վայրենի ծաղիկներն էլ իրանց բույրով-հրապույրով ընկնում են ծանր ու կոպիտ ոտների տակ և ապականվում, ցեխ դառնում:

Քաղաքում՝ բարձրահարկ տան բակում, յուր սրինգն ածում ու պար էր գալիս մի բարձրահասակ, թիկնավետ երիտասարդ: Նրա հագին բազմատարազ շորերի ցնցոտիներ էին, գլխին՝ ծանր քրդի քոլոզ:

Զվարթ էր նրա հովվական սրնգի ձայնը, ուրախ էր պարի եղանակը, աշխույժ էր և պարը, միայն տխուր էին թուփ, կրակոտ աչքերը, որ

երբեմնակի նայում էին վերև: Նրանք երբեմնակի նայում էին վերև, երևի տեսելու, թե օքմին կա պատշգամբներում, թե չէ. նայում էին, սակայն չէին աղերսում...

Տխուր էր և նրա աննական դեմքը յուր շիկասն, կորածիլ շրջանակի մեջ, ուր նշանավոր էին արծվի քիթն և ուռած շրթունքները: Եվ նա ինքն ամբողջ մի մարմնացած վայրենի վիշտ էր, բայց յուր սրինգն ածում ու պար էր գալիս:

Նրա հնամաջ շորերի ձորձերը թռչկոտելով դիպչում էին բարձր ազդրերին ու բաց սրունքներին, հորիներով մի ծիծաղաշարժ տեսարան, որ սաստիկ վիրավորում էր նրա հզոր կերպարանքն ու դառն տխրությունը:

- Քո՛ւրդը, քո՛ւրդը...- աղաղակեցին երեխաները, և տանըցիք կոր ճաշերն ավարտած, թմկթմկալով սրնգի ձայնին դուրս եկան պատշգամբը, նայելու աղքատ քուրդին:

Ավելի ոգևորված՝ քուրդը կրկնապատկեց եռանդը, աշխատում էր ցույց տալ յուր բոլոր շնորհքը զանազան ծամածոություններ ու խեղկատակություններ անելով...: Եվ նա հասնում էր յուր նպատակին. վերևից հրճվում, ուրախ կրկնում էին:

Բայց նրանցից ոչ ոք չէր մտածում, թե ինչու ինքը՝ պարողը, չի ուրախանում, ինչու մենակ նա է տխուր...

Եվ ինչ կավելանար աղքատ քրդին, եթե մեկն այդ հարցներ: Նրան մի քանի կոպեկ սև փող էր հարկավոր, առավ դուրս եկավ:

Մտավ ուրիշ բակ:

Պատրաստվում էր դարձյալ յուր պարն սկսելու, երբ մեկը հարցրեց.

- Ո՞րտեղացի ես, տղա՛:

- Սասունիցն, աղա:

- Հապա ո՞ւր ես եկել:

- Ես չորան էի, աղա. թուրքեր մեր գեղ քանդեցին... իմ ոչխար լեթալլեցին...

Նա բաց արավ կռան տակը, որտեղ երևում էր խանչալի տված լայն վերքի սպին, քուրզը վերցրեց, ցույց տվեց գլխի պատովածը, երևի դրանով ուզում էր ասել, թե հեշտ չի տեղի տվել թշնամուն, և դարձյալ ծածկելով սկսեց յուր սրինգն ածել ու պարել:

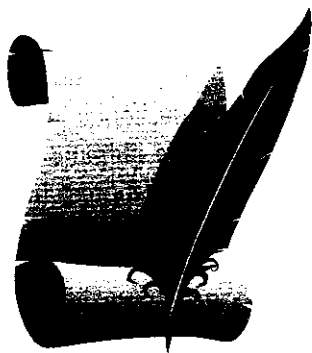
- Где это Сасун, папа?,- հորը փարելով, հարցրեց օրհորդը:

- Это там... далеко,- ձեռը թափ տալով իբրև պատասխանեց հայրը և շարունակեց «ղեջուտալով» նայել աղքատ սրնգահարին, որ զանազան ուսումներ ու ծամածոություններ անելով, պար էր գալիս ներքև՝ բակում:

Զվարթ էր նրա սրնգի ձայնը, պարի եղանակը, աշխույժ էր և պարը, միայն տխուր էին նրա թուխ, կրակոտ աչքերը, որ երբեմնակի նայում էին վերև...

Եվ այսպես պար էր գալիս հայրենիքից հալածված, ոչխարը խլած Սասունի լեռների հովիվը: Նրա հնամաշ շորերի ձորձերը թռչկոտելով դիպչում էին բարձր ազդրերին ու բաց սրունքներին՝ հորինելով մի ցավալի տեսարան:

1894

1

Չյուղացի Համբոյի տունը կոխվ էր ընկել: Համբոն ուզում էր իր տասներկու տարեկան Գիքորին տանի քաղաք մի գործի տա, որ մարդ դառնա, աշխատանք անի: Կինը չէր համաձայնում:

- Չեմ ուզում, իմ քորփա երեխին էն անհրաժ աշխարքը մի գցիլ, չեմ ուզում, լալիս էր կինը:

Բայց Համբոն չլսեց:

Մի խաղաղ առավոտ էր. մի տխուր առավոտ: Տանըցիք ու հարևանները եկան միևնչև գյուղի ծերը, Գիքորի թշերը պաչեցին ու ծամփա դրին:

Քույրը՝ Զանին, լաց էր լինում, իսկ փոքրիկ Գալոն մոր գրկից ձայն էր տալի. «Գիքու, էդ ո՞վ ես գնում, հե՛ն Գիքո՛ւ»:

Գիքորը շուտ-շուտ ետ էր նայում: Տեսնում էր դեռ գյուղի ծերին կանգնած են նրանք, ու մայրը գոգնոցով սրբում է աչքերը: Դարձյալ հոր կողքով վազում կամ առաջն էր ընկնում: Մին էլ ետ նայեց. գյուղը ծածկվել էր բլուրի ետև: Այնուհետև Գիքորը ետ էր ընկնում:

- Արի հա՛, Գիքոր ջան, արի հա՛, հասանք հա՛,- որդուն կանչելով գնում էր Համբոն, շալակին մի խուրջին, մեջը մի քանի հաց ու պանիր ու մի երկու դաստա թութոն:

Իրիկնապահին, երբ անց էին կենում սարերը, մի անգամ էլ երևաց գյուղը հեռո՛ւ մշուշում:

- Այ, ապի, մեր տունն էն ա հա՛,- ցույց տվալ Գիքորը՝ մատը մեկնելով դեպի գյուղը, թեն տունը իսկի չէր երևում, ու անցան:

Առաջին իրիկունը ղոնախ ընկան մի գյուղում: Տանտերը Համբոյի հին ծանոթն էր:

Գեղին սամովարը թշշում էր տախտի ծերին: Սի ջահել աղջիկ շրջիկշրջիկացնելով բաժակները վանում ու թեյ էր շինում: Նա մի կարմիր սիրուն շոր ուներ հագին: Գիքորն էնտեղ մտքումը դրեց, որ երբ քաղաքում փող աշխատի, իրենց Զաննի համար մի էն տեսակ շոր դարկի:

Իրիկնահացից ետը տանտերն ու Համբոն թիկը տվաժ, չիբուխ քաշելով գրուց էին անում: Խոսեցին Գիքորի մասին: Տանտերը գովեց Համբոյին, որ չարչարվում էր որդուն մարդ շինի: Հետո սկսեցին խոսել կոպի վրա, հացի թանկության վրա, բայց Գիքորը շատ էր հոգնաժ, քունը տարավ:

Մյուս օրը քաղաք մտան: Գնացին ծերունի թավլաչու մոտ: Առավուտը բազարն իջան:

- Բիձա, էդ երեխին ծառա ես տալո՞ւ,- խանութի ներսից Հարցրեց մի վաճառական:

- Հրամանք ես,- ասավ Համբոն ու Գիքորին էն կողմը հրեց:

- Բեր ինձ տուր, ես կրնեմ,- առաջարկեց վաճառականը:

Նրան ասում էին բազազ Արտեմ:

2

Համբոն քաղաքում Գիքորին ծառա տվալ բազազ Արտեմի տանը: Պայմանն էն էր, որ Գիքորը պետք է տունը մաքրեր, ամանները լվանար, ոտնամանները սրբեր, դուքանը բաժին տաներ ու էս տեսակ մանր ծառայություններ, մինչև մի տարի:

Մի տարուց ետը բազազը նրան պետք է տաներ դուքան, շիներ դուքանի «աշակերտ», ու էսպես Գիքորը պետք է բարձրանար:

- Հինգ տարի դեռ փող չեմ տալ, ասավ բազազը պայմանը կապելիս:- Թե դրուստը կուզես, դեռ դու պետք է տաս, որ քու որդին բան է սովորելու: Ախար իսկի բան չգիտի...

- Որտեղից գիտենա, խազեին ջան,- պատասխանեց Համբոն,- որ

գիտենար, էլ ո՞ր կբերեի, ես էլ բերել եմ, որ բան սովորի...

- Կսովորի, ամեն բան կսովորի: Էնպես սովորի ո՞ր... Ձեր կողմերից էն Նիկոլն ինչ է, որ իրեն համար դուքան ունի բաց արած, նա էլ ինձ մոտ է մարդ դառել: Ամա վերջում մի ջուխտ չայի գդալ ու մի քանի բան գողացավ...

- Չէ, խազեին ջան, սա գողանալ չի: Որ էդպես բան անի, կգամ կունիցը կբռնեմ, էն Քուռը կզգեմ:

- Հա՛, որ ձեռը հալալ է՝ մարդ կդառնա:

- Իմ դարդն էլ էն ա, աղա ջան, որ մարդ դառնա, լեզու սովորի, գրիլ-կարդալ սովորի, նստիլ-վերկենալ սովորի, մարդ ծանաչի, որ աշխարքումն ինձ նման խեղճ ու զուրկ չմնա... Ինքն էլ աչքաբաց երեխա ա, մեր գեղական շկոլումն էլ գրածանանչ ա էլել, գրի սևն ու սիպտակը ջոկում ա: Ամա աղաչանքս էն ա, որ լավ մտիկ անեք, դարիք երեխա ա, քորփա ա...

Բազազը Համբոյին միամտացրեց ու դուրս գևաց՝ բարձր ձենով հրամայելով՝ «Չայ բերեք, հաց բերեք սրանց համար...»:

3

Հեր ու որդի նստած էին բազազ Արտեմի խոհանոցում:

- Դե, հիմի դու գիտես, Գիքոր ջան, տեսնեմ՝ ինչ տեսակ տղա ես դուրս գալի... Հենց պետք է անես, որ... ես ինչ գիտեմ... ով տեր աստոծ...- մոնչաց Համբոն ու չիբուխը լցրեց:

Այնինչ Գիքորը չորս կողմն էր դիտում:

- Ապի, սրանք բուխարի չունեն:

- Չէ, սրանցը փեչն ա, ա՛յ էն ա փեչը...

- Կալ էլ չունեն:

- Սրանք քաղաքացի են, գեղացի հո չեն, որ կալ կալսեն:

- Բա ո՞րտեղից են հաց ուտում:

- Փողով առնում են ուտում: Հացն էլ են փողով առնում, եղն էլ, կաթն էլ, մածունն էլ, փետոն էլ, ջուրն էլ...

- Վա՛...

- Բա՛, սրան Թիֆլիս կասեն: Դու հալա դոչաղ կաց, դեռ շատ բան կիմանաս:

- Ապի, սրանք ժամ ունեն...

- Ունեն, բա՛ս, սրանք էլ մեզ նման հայ քրիստոնյա են: Մտիկ արա, հա՛, ձեռնաքաշություն չանես: Կարելի ա քեզ փորձելու համար փող վեր կզգեն, մոտենաա ոչ: Թե վերցնես էլ, տար ասա՝ «խանո՛ւմ, էս ի՞նչ փող ա, էստեղ վեր ընկած էր. աղա՛, էս բանն էստեղ գտա», թե չէ...

- Էստեղ էլ պրիստավ կա՞ որ...

- Կա, բա՛ս... Վախտ ու անվախտ դես-դեն չընկնես, ձեռո՞ ընկած փողը քո ու փուչ չանես, հազար ու մի պակասություն ունենք: Քեզ էլ լավ պահի, գիշերները բաց չըլես, մրսես ոչ... Մի-մին եկողի հետ գիր դարկի... մերթ-մերթ չիբուխը բերանից հանելով որդուն խրատում էր Համբոն: Այնինչ Գիքորը ննջում էր:

- Հացի կտորտանքն ու քարթուն կտան, կերակուրի թերմացքը կտան, շատ անգամ էլ իրենք կուտեն, քեզ տալ չեն, բան չկա, ծառայի կարգն է դա... Օրեր են, կմթնեն, անց կկենան...

Շարունակում էր հերն իր խրատը, բայց Գիքորը հորը թիսկը տված քնել էր արդեն:

Էն երկու օրը ևա էնքան բան էր տեսել, էս ու էն կողմը ևայել, որ հոգնել էր բոլորովին:

Մրգով լիքը խանութները, դեզերի նման դարսած գույնզգույն չթերը, տեսակ-տեսակ խաղալիքները, ուսումնարան գնացող կամ դարձող երեխաների խմբերը, իրար ետևից սլացող կառքերը, ուղտերի շարքերը, կանանչի բարձած ավանակները, թաբախները գլխների կինտոները... էս ամենի գոռոցն ու զնգոցը, աղմուկն ու աղաղակը իրար խառնված ղժժում էր նրա գլխում: Եվ ևա հոգնել էր ու հորը թիսկը տված քնել:

Էս ժամանակ բազազն ու իր կինը վիճում էին ներսը: Կինը տրտնջում էր, որ ծառան խամ էր, նոր սարիցն եկած, վայրենի, իսկ մարդն ուրախ էր, որ մի քանի տարով անվարձ ծառա էր գտել:

- Կսովորի, հո էդպես չի մնալ,- ասում էր ևա կնոջը:

- Կսովորի, որդի, սիրտդ շուռ մի՛ բերի,- խնդրում էր բազազի պառավ մայրը:

Բայց տիկին Նատոն չէր համոզվում: Նա արտասովորով անհծում էր իր բախտը:

4

Գիքորը մենակ նստած էր բազազ Արտեմի խոհանոցում: Նա արդեն ծառայության մեջ էր:

Խազեհի հին գլխարկը մինչև ականջները կոխած գլուխը, հին ոտնամանները ոտներին, մի մափի բլուզ էլ հագին, էսպես ոտից գլուխ փոխված, նա նստած էր խոհանոցում ու միտք էր անում, թե ընչի եկավ իրենց գյուղից, որտեղ է ընկել, հիմի ինչ պետք է անի...

Էս ժամանակ ներս մտավ տիկին Նատոն:

Գիքորը տեղը նստած էր:

Տիկինը մի բան ասավ: Գիքորը լավ չլսեց, թե չհասկացավ:

- Քե՞նք չեմ ասում, տո արջի քոթոթ:

Գիքորը շփոթվեց, քրտնեց, մին ուզեց հարցնի, թե ինչ է ասում, մին էլ սիրտ չարավ: Աղջիկ պարոնը բարկացած դուրս գնաց:

- Ը՛հ, հողեմ ձեր գլուխը, որ վայրենի եք ու գալիս եք մարդի գլխի խաթա դառնում... Ես բան եմ ասում, սա տեղիցն էլ ժած չի գալի, ձեն էլ չի հանում...

- Վերջացավ,- անցավ Գիքորի մտքովը:- Բայց ինչ շուտ վերջացավ... ինչ վատ վերջացավ... Հիմի ես ինչ անեմ... հերս էլ գնաց...

Եվ ամեն բան նա վերջացած էր համարում, երբ իրեն-իրեն խոսելով՝ ներս մտավ սև շորերով բարի պառավը, բազազի մերը:

- Որ աղջիկ պարոնը ներս է գալի, տեղիցդ ընչի չես կանգնում, որդի,- խրատում էր նա Գիքորին,- որ բան են հարցնում, ձեն հանի... ո՞նց կըլի էդպես...

Պառավին դեղի էին ասում:

Դեղին սովորեցնում էր Գիքորին, թե ինչ պետք է անի, ինչպես սամովարը գցի, ոտնամանները սրբի, չոտկը բռնի, ամանները լվանա...

Բացի պառավ դեղին, ամենքը նեղացնում էին նրան: Բազազի «դուքանի աշկերտներն» էլ շարունակ ծաղրում էին նրան, «քիքի» էին կանչում, քիթը քաշում, գլխին խփում, գլխարկը կոխում ականջները:

Բայց էս բոլորը տանելի բաներ էին:

Անտանելին էն էր, որ ևա չէր կարողանում քաղցին դիմանա: Իրենց տանը, երբ սովում էր, գնում էր տաշտիցը հաց էր առնում, կնուծիցը պանիր էր հանում, ուտելով գնում խաղալու կամ թե չէ՝ փեշն էր դնում, գնում հանդը: Երբ ուզում էր՝ մի ծառի տակի կամ աղբրի վրա նստում էր ուտում:

Հիմի էստեղ ուրիշ տեսակ էր: Ինչքան էլ սոված լիներ՝ պետք է սպասեր մինչև ծաշի ժամանակը գար, էն էլ ամենքն ուտեին, ետո ինքը: Էդ անիծած ժամանակն էլ էնքան ուշ էր գալի, որ խեղճի սիրտը քամ էր ընկնում, թրթռում:

Մին, երկու, տասը համբերելուց ետը ևա սկսեց չորս կողմն աչք ածել խոհանոցում, թե արդյոք մի բան չի գտնիլ ուտելու, որ սիրտը կանգնեցնի, մինչև ծաշի ժամանակը գա:

Սկզբում ինչ գտնում էր՝ չոր հացի փշրանք, կրծած ոսկոր թե ուրիշ բան, ագում էր բերանը: Մի քիչ ետո մտածեց խոհանոցի պահարանները որոնել: Ապա թե սովորեց կերակուրի պղնձից կիսեփ մսի կտոր դուրս քաշել...

Բայց եթե նկատեփն...

Ինչ վատ բան դուրս կգա՞ր...

Եթե նկատեփն...

Հապա փնչ անես...

Թողնեն, փախչես...

Եվ Գիքորն սկսեց մտածել փախչելու մասին:

Բայց ո՞նց փախչես, ո՞ր կողմը փախչես, մենակ, ծամփա չգիտես, մարդ չես ծանաչում... իսկ հերը...

Էնքան չարչարվեց, խոսեց, խրատեց՝ «Օրեր են, որդի, կմթնեն, անց կկենան...»:

Եվ ահա Գիքորի գլխում հնչում է հոր խանձված ձենը՝ «Օրեր են, կմթնեն, անց կկենան... անց կկենան...»:

5

Զանգը տվին:

Գիքորը վեր թռավ: Ասել էին, թե երբ զանգը տալիս են, գևա տեսնի՝ ով է, ինչ է ուզում: Եւ դուրս եկավ, պատշգամբից նայեց,

տեսավ մի պարոն ու մի քանի տիկին դռան առաջը կանգնած:

- Էդ ո՞վ եք, հեյ,- ձայն տվավ վերևից:

Ներքևից վերև նայեցին:

Տիկիները ծիծաղեցին, իսկ պարոնը ակնոցներն ուղղելով, հարցրեց.

- Աղջիկ պարոնը տա՞նն է:

- Ի՞նչ եք անում,- հարցրեց Գիքորը:

Ներքև ծիծաղն ավելի սաստկացավ:

- Քեզ հարցնում են՝ տա՞նն է, թե չէ,- բարկացավ պարոնը:

- Բան ունե՞ք:

Էս աղմուկի վրա տիկինը դուրս եկավ:

- Քրքրվես դու, գնա դուռը բաց արա, շո՞տ,- ճչաց ու սկսեց անիծել Գիքորին և իր ամուսնուն: Բայց շուտով հյուրերն երևացին, և նա ժպտալով դիմավորեց:

- Ա՛, բարև, բարև... Էս ո՞ր խաչիցն էր, ինչպես է, որ մտաբերեցիք...

- Էս ո՞ր տեղից եք գտել,- ոտից գլուխը Գիքորին չափելով, հարցրեց պարոնը, իսկ տիկիները շարունակ ծիծաղում էին:

- Ի՞նչ եք նախանձում, կուզեք ձեզ տանք,- կատակի տվավ տիկինն, ու հյուրերը խնդալով ներս մտան:

Գիքորին շտապով մի տեղ ուղարկեց ու նրանց ետևից իսկույն ներս մտավ և տիկին նատոն:

Իրար առողջություն հարցնելուց ետը հյուրերն սկսեցին պատմել իրենց ներս մտնելու պատմությունը, և դուրս եկավ մի ահագին պատմություն:

- Օ՛Ֆ, սիրտս մաշել է,- գանգատվում էր տիկին նատոն,- թե իմանաք՝ ինչ եմ քաշում ես դրա ձեռիցը... Ասում եմ՝ դուրս անենք կորչի, բայց դե Արտեմի բնավորությունը գիտեք, էլի, ասում է՝ մեղք է, գեղացի երեխա է, թող կենա, մի կտոր հաց է, ուտի, կսովորի... Ախր էլ ե՞րբ... սիրտս մաշեց...

- Օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ, Էդ ծառաների բանն էլ մի ասի,- էս ու էն կողմից սկսեցին բողոքել տիկին հյուրերը:

Մի կես ժամ խոսեցին դեսից-դենից, ծառաներից, քաղաքի նորություններից: Հենց էդ խոսակցության ժամանակ ներս մտավ քրտնած Գիքորը:

- Աղջիկ պարոն, միրգը բերի:

- Հա, լավ, գնա՛,- հրամայեց տիկինը կարմրելով, իսկ հյուրերն սկսեցին ծիծաղել:

- Աղջիկ պարոն, խազեինն ասում էր՝ բալը թանգ ա, հարկավոր չի...

Էս խոսքերի վրա հյուրերից ոմանք պոռթկացին ու թաշկինակով բերաններին հուպ տվին, ոմանք էլ տանտիկնոջ խայտառակությունը ծածկելու համար վկայեցին, թե իրավ բալը շատ թանգ է, էս ժամանակին ով է բալն առնում: Ապա սկսեցին հանդիմանել, թե ինչ հարկավոր է միրգը, հո ուտելու համար չեն եկել, ինչ են նեղություն քաշում...

Տանտիկինը, մինչև ականջակոթերը կարմրած, աշխատում էր մի կերպ եղածն ուղղի:

- Ով գիտի ինչ է ասել, չի հասկացել էս հիմարը:

- Ով սուտ ասի՝ գետինը մտնի,- երդվեց Գիքորը, ու ամեն բան լրացավ:

6

Հյուրերին ճամփու դնելուց ետը տիկին Նատոն բարկացած, բարձր-բարձր խոսելով վեր էր քաղում մրգի սեղանը: Նա հայհոյում էր Գիքորին, մեկ-մեկ թվում էր, թե ինչեր է անում նա, անիծում էր իր բախտը, իր ամուսնուն:

- Քա՛, խամ է, որդի, կսովորի, որդի... ինչի ես սիրտդ շուռ բերում...

Այս աստոծ, ինչի չես հոգիս առնում,- հառաչում էր պառավ դեղին:

- Երանի մի իմանամ՝ մարդու սրտի էս նեղացած ժամանակը դու ինչ ես խոսում... Խամ է, դե գնացեք դուք շինեցեք, ես հո ձեր գերին չեմ,- ձենն ավելի բարձրացնելով պատասխանեց պառավի հարսը ու շարունակեց իր տրտունջն ու անեծքը, մինչև ամուսինը տուն գար:

Ամուսնու ոտնաձայնը որ լսեց՝ սկսեց արտասվել, ավելի բարձր խոսել ու ամանները իրար գլխով տալ:

- Ասում եմ՝ դուրս արա կորչի. ես ծառայի բանն էլ կանեմ, թե՛ խնայում ես՝ փող տաս, կարգին ծառա բռնես... Լավ է մարդ ծառայի տեղ էլ քաշ գա, քան թե ամեն օր էսեսց սիրտը շուռ բերի... Իմ թշնամին հո չե՛ս...

- Ինչ է պատահել,- հարցրեց բազազը՝ տան մեջտեղը կանգնելով:
- Ինչ պետք է պատահի. էս էր մնացել, որ խալխի մոտ էլ մարդ գետիկը մտնի, էս էլ արիր, էլ ինչ պատահի,- վրա թռավ տիկիկը ու պատմեց բալի պատմությունը:

- Վա՛հ,- բացականչեց բազազը:

- Ա՛խ աստո՛ժ,- հառաչում էր բարի պառավը դեսուդեն ընկնելով:

Բազազը Գիքորին ձեն տվեց: Թմիթմփացնելով Գիքորը ներս ընկավ:

- Մոտիկ արի,- կանչեց բազազը:

Գիքորը վախեց նրա գույնից, մնաց տեղը կանգնած:

- Քեզ ասում եմ՝ մոտիկ արի...

Գիքորն էս անգամ շարժվեց, բայց դարձյալ մնաց տեղը կանգնած:

- Տո՛, արջի քոթոթ, էս քեզ ասում եմ՝ աղջիկ պարոնին ասա, դու գալիս էս դոնախներին ասում, թե բալը թանգ էր...

- Ես... էս... աղջիկ պարոնին...- ուզում էր արդարանա Գիքորը, բայց խոսքը բերանում՝ ապտակը հասավ, աչքերը կայծակին տվին, գլուխը դիպավ կողքի պատովն ու վեր ընկավ: Հենց ընկած տեղն սկսեց բազազը ոտքել, անդադար կրկնելով. «Բալը թանգ էր, հը՞... բալը թանգ էր, հը՞...»:

Պառավ դեղին դողդողալով մեջ ընկավ, աշխատում էր ետ քաշի կատաղած որդուն, աղջիկ պարոնն էլ եկավ, երեխաներն էլ սկսեցին ծչալ, բազազը ետ կանգնեց հևալով ու կրկնելով. «Բալը թանգ էր, հը՞», աչքերը միշտ չռած անկյունում կծկված Գիքորի վրա, որ դողալով ու ցավագին մրմնջում էր.

- Վա՛յ, նանի ջան, վա՛յ... վա՛յ, նանի ջան, վա՛յ...

7

Տեսան տանը չի կարողանում ծառայի՝ խանութ տարան Գիքորին: Էնտեղ ապրանք պետք է տային մուշտարիների հետ տանելու, չիթ պետք է ծալեր, խանութը սրբեր, իսկ պարապ ժամանակը մուշտարի կանչեր:

Եվ ահա Գիքորը հաց է տանում խանութը: Կերակրամանը ձեռքին, մաշված ու տժգույն, մեծ-մեծ ոտնամանները քաշ տալով անց է կենում

կամուրջով: Նայեց ներքև: Քարվանսարանների բարձր պատերին զարկելով ծառս էր լինում Քուրը, ոլորվում, պտտվում ու ճնշվելով խեղդվում, խուլ թշշում կամուրջի տակին:

Ափից մոտիկ պտտում էր մի կանաչ նավակ: Երկու հոգի կային նրա մեջ. մինը ուռկան էր ձգում, մյուսը նավն էր կառավարում:

- Այ հիմի կհանի,- ասավ Գիքորն ու կանգնած նայում էր ձկնորսներին: Ուռկանը դատարկ դուրս եկավ:

- Էս մինն իմ բախտիցը,- ասավ Գիքորն ուռկանը ձգելիս: Գիքորի բախտը դատարկ դուրս եկավ:

- Էս մինն էլ մեր Զաննի բախտիցը:

Էս էլ դատարկ դուրս եկավ:

- Էս մինն էլ Գալոյի բախտիցը:

Գալոն էլ էր անբախտ:

- Էս մինն էլ բաս...

Բայց էդ ժամանակ մոտիկ քարվանսարի դռանը աղմուկ բարձրացավ: Մի պարսիկ կապիկ էր պար ածում երգելով.

Այ արի, արի, մեյմուն,

Ճիպոտըդ սարի, մեյմուն,

Պառավի պես կուզի-կուզ,

Ջահելի պես պարի, մեյմուն:

Ժողովուրդը հավաքվել էր գլխին ու վագում էին չորս կողմից: Գիքորն էլ վազեց: Աշխատեց կանգնած ժողովրդի արանքը մտնի, առաջ անցնի, չկարողացավ: Վիզը ձգեց, պծեղների վրա կանգնեց ու ձգնում էր անպատճառ տեսնի, թե ինչ է կատարվում մեջտեղը:

- Ինչ ես ներս խցկվում, տո լածիրակ, գևա քու բանին,- ասավ մի կինտո ու զարկեց գլխին:

Գիքորը հանկարծ սթափվեց ու վազեց դեպի խանութը:

8

Իրիկունը Գիքորը կուչ էր եկել խոհանոցում: Դեռ արտասուքը չէր ցամաքել նրա երեսին, դեռ այրվում էին խազեհնի ապտակների տեղերը, դեռ նոր էր լռել աղջիկ պարոնի ձենը – շվշվացնելով ներս մտավ Վասոն, բազազի աշկերտը: Գիքորին նկատելով՝ նա իսկույն կանգ

առավ ու, մասխարա դեմքին լրջություն տալով, սպառնալի հարցրեց.

- Կլուբումն ուշացա՞ր, տո արջի քոթոթ, թե՞ գուբերնատի մոտ վոազ գործ ունեիր...

Գիքորը գլուխը չէր բարձրացնում:

- Ասա մի տեսնեմ, է, տո՞...

Գիքորը լուռ էր:

- Չե՞ս իմանում, տո. որտե՞ղ էիր, է, որ էտոր ինձ քաղցած սպանեցիր. որ մեռնեի՝ հետո՞...

Էսպես խոսելով կամաց-կամաց մոտեցավ, մի քիչ կանգնեց ու հանկարծ զարկեց Գիքորի գլխին: Գիքորը երկու ձեռքով գլուխը պաշտպանեց ու սեղմվեց պատին: Վաստն պատրաստվում էր մի ուրիշ ձևի հարված էլ հասցնելու, բայց դուրսը բարձրացավ խազեհնի ձայնը: Գալիս էր:

- Աբա տես հիմի քեզ ինչ է անում,- սպառնաց Վաստն:

«Հիմի ինձ կսպանեն», - անցավ Գիքորի մտքովը, ու խեղճի հոգին տապ արավ:

Խազեհնը արդեն բավականին ծեծել էր խանութում, այժմ միայն հրամայեց հաց չտան, որ իմանա, թե ինչ բան է քաղցածությունը:

Վտանգն անցավ:

Գիքորը հանգստացավ, թեև լսում էր աղջիկ պարոնի ձայնը, որ ծջում էր. «Ախր ընչի՞ ես պահում, դուրս արա կորչի, էլի, դուրս արա կորչի...»:

9

Գիքորը կծկվեց վերմակի մեջ, գլուխը կոխեց տակը, տապ արավ:

«Լուանյակ գիշեր, բոլորովին քուն չունեմ,

Ինձ տեսնողը կարծում է, թե տուն չունեմ, վա՛յ, տուն չունեմ...» իր երգը երգելով Վաստն հաց էր ուտում: Գիքորը վերմակի տակից երբեմն զգույշ ծիկրակում, թաքուն նայում էր նրան, կրկին աչքերը ծածկում: Նա էն օրը հաց չէր դրել բերանը. ծեծվել ու լաց էր եղել, այժմ էլ քաղցած պառկեց, ու քունը չէր տանում:

- Հը՞, ո՞նց ա, սոված քունդ չի՞ տանում, հա՛, էդպես...- նկատեց չարածճի Վաստն ու մի կտոր հաց ու պանիր տվավ Գիքորին: - Դե, առ,

տեղի տակին թաքուն կեր, խազեինը չիմանա:

Գիքորը հափշտակեց հաց ու պանիրը, գլուխը կոխեց տեղի տակը, թաքուն ուտում էր ու մտածում: Մտածում էր իրենց տան վրա, էն օրերի վրա, երբ ազատ խաղում էր հանդերում ու լիասիրտ հաց ուտում, մտածում էր էն երեկոների վրա, երբ հերև ու մերը կո՛վում էին իրեն քաղաք բերելու համար... մերը լաց էր լինում, չէր ուզում...

- Ա՛խ, նանի ջան, ինչ լավ էր սիրտդ իմացել,- հառաչում էր Գիքորը տեղի տակին ու հաց ու պանիրն ուտում ականջը սրած, թե խազեինը հո չի գալի:

Իսկ առավոտը կանգնած էր խանութի դռանը:

10

Խանութի դռանը կանգնած ձեն էր տալի Գիքորը, մուշտարի էր կակչում ու բարձր ձենով գովում իրենց ապրանքը:

- Կանչի, է՛, տ՛ո. ինչ ես մնջվել, մնացել կանգնած: Բերանումդ հո ջուր չկա՞:

- Է՛ստի համեցե՞ք, էստի համեցե՞ք...- կակչում էր Գիքորը:

Ներսը ծիծաղից թուփանում էին:

Նրան սովորեցրել էին, որ մուշտարի քաշի դեպի իրենց խանութը: Եվ նա հաճախ բռնում էր էս կամ էն անցորդի փեշից, կոպիտ ու համառ սկսում էր քաշել դեպի խանութը ու բաց չէր թողնում, մինչև որ մարդը դուրս էր գալի համբերությունից: Գալիս էր դարձյալ իր տեղը կանգնում ու կակչում:

Ամառվա տոթ օրերին, խանութի դռանը երկար կանգնելուց հոգնած, նա երբեմն նստած քնում էր խանութի առաջին դարսած չթերի վրա:

Էդ ժամանակ չարածձի ընկերները կամ հարևանները բռնոթի էին բռնում նրա քթի տակը:

Նա փոշտալով վեր էր թռչում:

Շոգից թմրած վաճառականները զվարճանում էին: Իսկ խազեինը կուշտ ծիծաղելուց հետո ձայն էր տալի.

- Քնում ե՛ս, տո, արջի քոթոթ, կանչի, է՛...

- Է՛ստի համեցե՞ք, էստի համեցե՞ք,- ձեն էր տալի Գիքորը:

Մի օր էլ Գիքորը երբ մուշտարի էր կանչում, դիմացից երկու գյուղացի դուրս եկան: Նա վազեց, փաթաթվեց գյուղացիներին:

- Ա՛յ տղա, իսկի ծանաչեցի ոչ, էս ինչ բան էր,- զարմացած բացականչեց գյուղացիներից մինը ու դարձավ ընկերին.

- Բաղո, դու կձանաչեիր...

- Ես աչքերիցը կձանաչեի,- պարծեցավ ընկերը:

Ճշմարիտ որ Գիքորը շատ էր փոխվել, շատ էր մաշվել:

Ինքն էլ էր փոխվել, շորերն էլ: Դժար էր ձանաչելը:

- Ա՛յ տղա, էս կարգին մարդ ա դառել... հալա սրա շորերին, սրա շնորհքին...- հիանում էին գյուղացիները:

- Համբոյի հողը մեր գլխին, տես, նա իր տղին որտեղ հասցրեց, մեր տղերքը էստեղ խոզ են արածացնում...

Այնինչ Գիքորը իրար ետևից հարցնում էր.

- Իմ մերը ո՞նց ա... մեր երեխեքը ո՞նց են... իմ հերն ընչի՞ չեկավ... մեր կովը ծնել ա, թե՛ չէ... մեր գեղումն ով ա մեռել...

- Ամենն էլ լավ են, շատ բարով կանեն,- պատասխանեցին գյուղացիք:- Էն ա Սուքնանց Դուկասը մեռավ, մին էլ Պուծուրանց պառավը, մնացածը լավ են:

- Բա իմ հերն ընչի չի՞ գալի:

- Քու հերը լավ ուզում ա, ամա ո՞նց գա: Ինքը մենակ մի մարդ ա, սաղ տան ջափեն վրեն...

- Բա բան չեն դարգե՞լ...

- Ինչ ունեն, որ ինչ դարգեն, դու ձեր տան բանը գիտես ո՞՞չ: Էս տարի էլ հացը բարակ էր, խեղճ հերդ գոռով ծերը ծերին ա հասցնում: Նրանից ինչ ես ուզում: Թե ունիս, դու դարգի, հրեն խարջ են ուզում - ձեռին գոռջ չունի:

- Հո մեր տանիցը օքմի չի՞ հիվանդացել:

- Չէ, էն ա ձեր Ծաղիկ կովը Միրզանց գոմի փլեկովը ներքն ընկավ, սատկեց:

- Ծաղիկը սատկեց...

- Խեղճ մերդ, էնքան լաց էլավ՝ աչքերն ուռան: Էս ասելով

գյուղացիներից մինը մի ևսամակ հանեց տվավ Գրքորին ու ասավ.

- Հիմի ինչ ես ասում, մենք էլ քեզ տեսնիլ չենք, գևալու ենք. թե մորդ կամ քվորդ համար բան ես դարգելու, տուր տանենք:

- Ո՞րտեղից բան դարգեմ, դեռ փող չեմ ստանում... ամա...

- Ամա ինչ...

- Ուզում եմ՝ ես էլ գամ ձեզ հետ: Համ մեր գեղին, համ մերոնց կարոտել եմ, համ էլ...

- Վա՛յ, վա՛յ, մենք հենց իմացանք մարդ ես դառել, խելոքացել ես...

Էդ տեսակ բան կասնե: Էստեղ քեզ համար աղավարի ապրում ես – շորերդ թագա, ոտն ու ձեռդ իստակ... Մենք ասում ենք մեր երեխանցն էլ տեղ անես՝ բերենք, դու էդ ինչ ես ասում: Էն որ ասել են՝ «Խոզի գլուխը դրին խալիչին, գլորվեց ետ ցեխն ընկավ», հալալ քեզ համար են ասել:

Էսպես հանդիմանեցին գյուղացիները, խրատեցին, մնաս բարով ասին ու գևացին:

Նրանց գևալուց ետը Գիքորն իր անկյունը քաշվեց ու բաց արավ հոր ևամակը:

«Իմ սիրելի որդի Գիքոր ջան:

Ի քաղաքն Թիֆլիս:

Մենք ողջ և առողջ ենք, միայն քու առողջութիւնն ենք ուզում, ամեն: Քեզ շատ կարոտով բարով են անում ապին, ևանը, Զանին, Մոսին, Միկիչը, Գալոն, ամեն: Մեր սիրելի որդի Գիքոր. ահա իմացած լինես, որ տեղներս շատ նեղ ա, և խարջը սաստիկ ուզում են, և փող չենք ծարում, և Նանն ու Զանին տկլոր են, և տեղներս շատ նեղ ա: Գիքոր ջան, մի քանի մանեթ փող դարգի և մի գիր դարգի քու որպիսութենիցը: Եվ իմացած ըլես, որ Ծաղիկը սատկեց, և Նանն ու Զանին տկլոր են»:

Նամակը կարդաց ու տեղը կանգնած միտք էր անում Գիքորը, դարդ էր անում իրանց տան համար: Սիրտը էրում էին ևամակի տողերը:

- Նանն ու Զանին տկլոր են... Տեղներս նեղ ա...

- Կանչի, է՛, տո, ինչ ես վերացել, ուշքդ հետները գևա՞ց...- ձեն տվին ներսից:

- Է՛ստի համեցե՛ք, է՛ստի համեցե՛ք,- կանչում էր Գիքորը խանութի դուռը կանգնած:

12

Ձմեռը եկավ: Սառն աղմուկով ձյունախառն բուքը թռչում է քաղաքի վըրով: Փողոցներում սուրում, սուլում, հոսան է անում: Վզգալով մտնում է անկյունները, աղքատի ու տկլորի է ման գալի, պանդուխտ ու անտեր երեխա է որոնում:

Ահա գտավ Գիքորին:

Մի բարակ բլուզ հագին, խանութի դռանը կանգնած ձեն էր տալի
նա.

- Էստի համեցե՞ք, էստի համեցե՞ք...

- Հրենսս...- չարախինդ սուվելով ցուրտը, աներևույթ թրի նման,
զարկեց անցավ ոսկորները: Գիքորը դողաց:

Առանց էն էլ նա շատ էր մաշված, էդքանն էլ հերիք էր նրան: Ու
անկողին ընկավ:

13

Հիվանդ պառկած էր Գիքորը բազազ Արտեմի խոհանոցում:

Պառավ դեղին օրը մի քանի անգամ ներս էր մտնում՝ իրեն-իրեն
խոսելով:

- Ինչ կուզես, որդի, Գիքոր՛ր:

- Ջո՛ւր..

Դեղին ջուր էր տալի: Հիվանդը դողդոջուն ձեռներով բռնում, ագահ
խմում էր ու կրկին ուզում:

- Ես սիրտս հովացնում չի, դե՛ղի... Ես մեր աղբրի սառը ջրիցն եմ
ուզում, դե՛ղի... Ես մեր տունն եմ գնում... Ես իմ նանին եմ ուզում...

Բազազ Արտեմը ցավի մեջ էր ընկել: Նա դես-դեն ընկավ, նրանց
կողմերից մարդ գտավ, ապսպրեց, որ Համբոն գա, իսկ Գիքորին տա-
րավ քաղաքային հիվանդանոցը:

Էստեղ շատ հիվանդներ կային շարքերով պառկած:

Տխուր տևքում էին ու օծորքին նայում անզոր հայացքներով: Գի-
քորին պառկեցրին նրանց շարքում:

Էստեղ գտավ նրան հայրը:

- Էդ ի՞նչ ես էլել, Գիքոր ջան,- մղկտալով վրա ընկավ Համբոն:

Գիքորը տաքության մեջ չիմացավ հոր գալը:

- Գիքոր ջան, բա եկել եմ, է, Գիքոր ջան... ես քու ապին եմ, է...

Հիվանդը ոչինչ չհասկացավ: Նա զառանցում էր ու զառանցանքների մեջ կանչում էր. «Միկիչ, Զանի, ապի, նանի...»:

- Էստեղ եմ, Գիքոր ջան, նանը դարգել ա, որ քեզ տանեմ մեր տունը... գալիս չեմ... Միկիչն ու Զանին հրեն կտերը կանգնած քեզ ճամփա են պահում: Ի՛նչ ես ասում, դե խոսա, է, Գիքոր ջան...

- Է՛ստի համեցե՞ք, է՛ստի համեցե՞ք,- բացականչեց հիվանդը, զանազան անկապ, կցկտուր խոսքեր ասավ ու ծիծաղում էր տաքության մեջ:

14

Մի երկու օրից ետը Համբոն գնում էր իրենց գյուղը:

Նա թաղել էր Գիքորին ու գնում էր: Կուսն տակին տանում էր շորերը, որ մերը լաց լինի վրեն: Ծորերի գրպաններում մի բուռը փայլուն կոճակներ, նախշուն թղթեր, չթի կտորներ ու մի քանի քորոց գտան: Էն էլ, երևի, քորոջ՝ Զաննի համար էր հավաքել ու պահել...

Գնում էր Համբոն ու մտածում: Ծատ ժամանակ չէր անցել, որ էդ միևնույն ճամփով քաղաք եկավ իր Գիքորի հետ:

Ահա է՛ստեղ էր, որ ասավ.

- Ապի, ոտներս ցավում են...

Եվ ահա է՛ն ծառը, որի տակ նստեցին հանգստանալու... Ահա է՛ստեղ էր, որ ասավ.

- Ապի, ծարավ եմ...

Ահա է՛ն աղբյուրն էլ, որ ջուր խմեցին...

Ամենը, ամենը կան, մենակ նա չկա...

Մյուս օրը, երբ Համբոն անցնում էր լեռները՝ հեռվո՞ւմ երևաց իրենց գյուղը:

Գյուղից դուրս կանգնած սպասում էին նանը, Զանին, Միկիչը, Մոսին, իսկ փոքրիկ Գալոն մոր գրկից կանչում էր.

- Ալի, ալի, հե՛, Գիքուր...

1895-1907

1 898 թվին սոր էր բացվել Թիֆլիսից Կարս գևացող երկաթուղին: Լոռու գյուղերից մեկում մի իրիկևադեմ Ուհանես բիձու դռան գերանների վրա նստոտած զրույց էինք անում: Ուհանես բիձեն մեզ պատմում էր, թե ինչպես սկսվեց երկաթուղու շինությունը:

«Մի տարի ես ու մեր Սիմոնը ներքի ծալումը ձիպոտ էինք կտրում»:- Էսպես էր պատմում նա:

«Մին էլ տեսանք մի քանի սիպտակ շլապկավոր մարդիկ ներքևից դուրս եկան ու ջուրնիվեր, ջուրնիվեր գևացին:

- Ասի՝ հե՛ Սիմոն:

- Թե՛ ինչ ա:

- Ասի՝ էստեղ մի բան կա:

- Թե՛ ինչ պըտի ըլիլ, ծամփորդ մարդիկ են, կարելի ա ծամփեն կորցրել են, իրենց համար գնում են:

- Ասի՝ չէ, էստեղ մի բան կա, ետևա կիմանաս:

Եկանք տեսանք Տերսանց ջաղացի կտերը մի սիպտակ փետ ա տնկած:

- Ասի՝ հե՛ Սիմոն:

- Թե՛ ինչ ա:

- Ասի՝ հիմի տեսո՞ւմ ես:

- Թե՛ էս ինչ ա որ:

- Ասի՝ հալա դեռ կաց, ետևա կիմանաս...

Սրանից մի քանի ժամանակ անցկացավ – մին էլ տեսնենք կազեր

եկավ, թե՛ բա՛ երկաթուղու ճամփեն դեսն են տանում...

- Ասի՛ հե՛ Սիմոն:

- Թե՛ ինչ ա:

- Ասի՛ հիմի տեսա՞ր՛ խոսքս որտեղ դուրս եկավ...

- Ա՛յ լեզուդ պապանձվեր, հա՛,- ձայն տվեց էն կողմից որսկան

Օսեփը:

- Ա՛յ տղա, ընչի՞ ես էդպես ասում, ինչ մի վնաս բան ա երկաթուղին,- մեջ մտան մի քանի գյուղացի:

- Վնաս չի, բա ինչ ա, եկավ ձորերումը ծղրտաց, էլ պախրա չմնաց, կխտար չմնաց, ձենիցը խրտնեցին, փախան կորան:

- Պախրեն ու կխտարը չէ որ, հավատա, ես էլ կկորչեմ,- խոսքն առավ մի հովիվ, որ դազանակին հենված կանգնած էր:- Գնում եմ քարի գլխին կանգնում եմ, ձորերին մտիկ եմ անում, որ էն քարափները քանդելիս տեսնում եմ, սրտիս ծերը մղկտում ա, ոնց որ թե մարդի երեխեն թշնամու ձեռին քրքրելիս ըլեն, ու մարդ կարենա ոչ թե օգևի...

- Չէ, շատ բան կփչանա,- սրա հետ էլ հառաչեցին մի քանիսը:

Ու սկսվեց վեճը երկաթուղու վրա, թե երկաթուղին օգուտ էր բերելու, թե վնաս:

Էդ վեճի ժամանակ երկաթուղու գծի վրա աշխատող օտարականներից մինը ձորիցը դուրս եկավ ու մոտեցավ մեզ:

- Բարի իրիկուն ձեզ:

- Աստծու բարին, ուստա:

- Ինձ մի չափ ալյուր է հարկավոր, ձեզանից ո՞վ ալյուր կծախի,- դիմեց օտարականը ամենքիս:

- Ո՞րտեղացի ես, ուստա,- հարցրեց Ուհանես բիձեն:

- Օսմանլվի հողիցն եմ:

- Ուհանես բիձա, հալա մի հարցրու տես ո՞ր քաղաքիցն ա, խնդրեց մի գյուղացի:

- Քու քաղաքի անունն ինչ ա, բարեկամ,- կրկին հարցրեց Ուհանես բիձեն:

- Սըվազ:

- Սըվա՞զ,- երկարացնելով ու խորհրդավոր կրկնեց Ուհանես բիձեն:

- Ի՞նչ ասավ, Ուհանես բիձա:

- Սըվազ...

- Պահ, քու տունը չքանդվի...- ծափ տվին ու ծիծաղեցին մի քանի գյուղացի:

- Էևտեղից էստեղ քանի՞ ամսվա ճանապարհ է,- շարունակում էր իր հարցուփորձը Ուհանես բիձեն:

- Երեք ամսվա:

- Պա հո՛... միաբերան զարմացան ամենքը:

- Համեցեք, ղարիբ ախպեր, Նստի, հաց բերեն, հաց անուշ արա:

- Չէ, շնորհակալ եմ, վրազ եմ. ձեզանից ո՞վ այլուր կծախի, մի չափ այլուր տա՛ գնամ:

- Ախչի, մի չափ այլուր դուրս բերեք,- դոնից ձեն տվեց Ուհանես բիձեն,- գլուխ-գլուխ լցրեք:

Հարսներից մինը մի չափ այլուր դուրս բերեց, ուզեց դատարկի մեջը, բայց Նա թող չարավ:

- Ի՞նչ արժե...

- Աժա, դեռ աժա տոպրակիդ մեջը:

- Չէ, առաջ մի գինն իմանանք:

- Դեռ աժա, հետո կիմանաս, թե որ թանգ ըլի, դարտակելը հեշտ ա:

Ուստեն իր տոպրակը բաց արավ, հարսն այլուրը մեջը դատարկեց ու գնաց:

- Դե հիմի ի՞նչ տամ,- հարցրեց ուստեն՝ ծոցից քսակը հանելով:

- Ոչինչ, ուստա, ոչինչ չի հարկավոր, քեզ փեշքեշ, մեր աշխարքումը ղարիբից հացի փող չեն առնիլ, էդ տեսակ ադաթ չկա...- ասավ Ուհանես բիձեն ու շարունակեց իր չիբուխը ծխել:

Ուստեն մի քիչ շփոթվեց, չեմ ու չում արավ ու գնաց: Ուստի գնալուց հետո մի կարճատև լուռություն տիրեց, ապա թե խոսեց մի գյուղացի.

- Էն օրը մինն եկել ա, թե՛ մաժոն եմ ուզում: Հարսները մաժոն դրին առաջին, կերավ պրծավ, հիմի վեր ա կացել, թե՛ ի՞նչ արժե...

- Ասում եմ՝ ի՞նչը...

Թե՛ մաժոնը...

- Ասի՛ ա՛յ մարդ, գլխիցս քաշվի, էդպես բաներ մի խոսիլ, թե չէ՛ ոչխարի էլած կաթն էլ կցամաքի...

- Այ տղա, բա ինչպես անենք... Էն լա՞վ ա, որ ով գա մուֆտա ուտի ու տանի... Էս վրա քանիսն են գալի, գիտե՞ս, թե չէ... Էն օրը մնին էլ ես եմ մի խան ալյուր չափել տվել... Էդ ո՞ր կերթա,- մեջ ընկավ Ուհանես բիծու փոքր ախպերը:

- Որ գա՛ մին էլ տուր...- գլուխը վեր քաշելով հանդարտ խոսեց Ուհանես բիծեն:

- Օջախդ շեն կենա,- վոչացին մի քանի ծերեր:

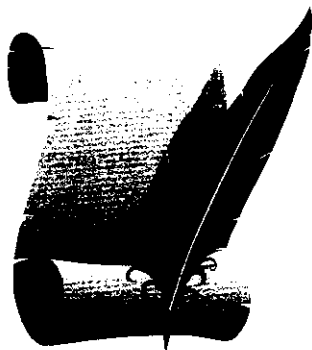
- Աչքս լուս էլի. Սըվազից սկսած ով գա՛ չափի տուր, կասես ես նրանց համար եմ աշխատել... Ով գալիս ա՛ բարով, հազար բարի. բան ա ուզում փողը բերի՞ տանի...

Ու սկսեցին վիճել: Ուհանես բիծեն էլ տաքացավ, աղմուկը մեծացավ:

- Ո՛ւ- ո՛ւ ո՛ւ...- ձորերում սուլում էր երկաթուղին:

Նոր էր մտել նա մեր ձորերը:

1897-1908

Մտառը հառաչանքով լիքն էր:

Աշնան չարագուժ ցրտերն ու անգութ որսկանները մտել էին նրա մեջ: Իր մահաբեր թույլը թափելով՝ սուլում էր դառնաշունչ քամին: Նրա շնչից գունատված տերևները դողդողում էին, անհասկանալի լեզվով ցավալի սվսվում, դալկանում, դեղնում ու իրանց-իրանց թափվում և թափվելով՝ տխուր շրջում, անգոր հառաչում էին: Այստեղ ու այնտեղ որոտում էր որսկանի հրացանի ձայնը, անտառը թնդում, արձագանք էր տալիս և ամեն արձագանք տալով՝ կարծես թե ահագին «վա՛յ» էր կանչում իր խոր թավուտներից: Ճիշտ որ վա՛յ...

Կորչում էին նրա պայծառ օրերը, ընկնում էին նրա դալար գարդերը, հալածվում ու կոտորվում էին նրա սիրուն երեսերը, և... հառաչում էր նա: Չէ՞ որ նա էլ գիտե՞ գգալ, չէ՞ որ այնտեղ էլ կենդանության շունչ կա, ցավ ու կսկիծ կա: Ահա վերջին տազնապի մեջ է անտառի չքնաղ թագուհին: Որսկանի ձեռքից փախած՝ նա վայր է ընկել բրնուտում: Գնդակատեղից դեռ հոսում է նրա արյունը, իր աչքով տեսնում է, զգում է այն սոսկալի փոփոխությունը, որ կատարվում է իր մեջ, իր շուրջն էլ փոխվում է, ինքն էլ այն չի, ինչ որ առավոտն էր... Բայց այս ինչ զարհուրելի բան է. ինչու էլ այն չի, ինչու էլ չի կարողանում կանգնել, փախչել... Օրհասական ջանքեր է անում, տանջվում է, տանջվում և ձգնում է պարզել, թե ախար ինչ պատահեց, այն ինչ էր... Եվ շփոթ ու աղոտ հիշում է, որ արածում էր իր հորթուկի հետ... հանկարծ մի բան որոտաց... մի տաքություն զգաց ու վայր ընկավ... ականթոթափել

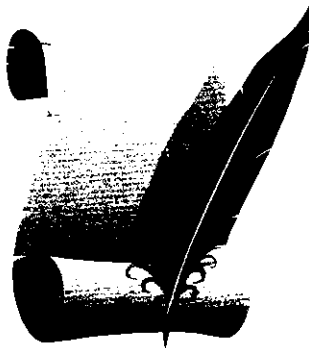
կանգնեց... իր սիրուն հորթուկը... Բայց հիշողության թելը կորավ, ուշքը խառնվեց, ուժ չկա...

Նա զգաց, որ ծարավից պապակում էր, այրվում էր ներսը... Հիշեց ներքև՝ ձորակում վագող վտակը, խոնարհած ծյուղերի տակ կարկաչող այն վճիտ-պսպղուն ալիքները... Նրա մտքով կայծակի արագությամբ միասին եկան ու անցան հովասուն անտառներում անցկացրած օրերը և մշուշապատ առավոտները, երբ նա առողջ ու թեթև իջնում էր այն ծորակն ու կուշտ-կուշտ խմում էր սառը ջրերից... Այժմ էլ փափագում էր սաստիկ-սաստիկ, բայց որքան աշխատում էր՝ չէր կարողանում բարձրանալ: Ամեն շարժվելով ծղփում էր նրա տակ լճացած արյունը և կրկին սկսում էր ծորել գնդակատեղից: Բայց արյունը բարակեց, ցավն էլ առաջվա նման չէր նեղացնում, նա թմրեց, զգաց, որ քունը տանում էր մի տեսակ. խավարը թանձրանում էր շուրջը, և հետզհետե աչքերը մթնում էին:

Արևն իր վերջին շողերը քաշել էր լեռների ետևը: Ամեն ձեն ու ձուն կտրել էր անտառում:

Գիշերվան ցուրտն ընկավ: Սթափվեց եղջերուն, լիակուրծ ու ագահ շունչ քաշեց, լայն-լայն բաց արավ շշմած աչքերը... Վերևը փոքրիկ լույսեր ցուլացին: Այդ աստղերն էին երկնքում: Նա հասկացավ, որ գիշերը հասել էր: Վերջին ուժերը հավաքեց, ջանք արավ, շարժվեց, մինչև անգամ ծնկները բարձրացրեց և... կրկին ընկավ մի ծանր ու անզոր թառանչով: Նա լսեց իր թառանչը, և այդ վերջին ձայնն էր, որ նա լսեց այս աշխարհքում:

1898

Ա

Այի կերի տարի ես ու մեր Ավագը մասրեքում խոզ էինք պահում: Հիմի մի աշունքվա գիշեր բերել ենք խոզը իր նիստն արել ու դափի դռանը մի կրակ վառել, որ բոցն աստծու ոտներն էրում է: Մի լուսնյակ գիշեր է: Ես պկու եմ ածում, էս Ավագն էլ մի բայաթի է վեր քաշել, որ սար ու ձոր գվգվում են:

Մին էլ Ավագը, թե՛ ա՛յ տղա, էն ո՞վ է, հրե մի մարդ է գալի վերի կոնիցը:

Մտիկ տամ տեսնեմ, դրուստ որ՝ մի մարդ է գալի վերևիցը: Ամա ես էլ լսել եմ, որ արջը գողության գալիս՝ խաբելու համար առաջի երկու ոտը դռին է դնում, երկու ոտնանի մարդի նման է գալի, ոնց որ մարդ ըլի: Ասի՝ Ավագ, էս օքմին չի, արջ է: Թե՛ բո՛հ, չէ-չէ՛ պոզեր: Ա՛յ տղա, ասի՛ արջ է:

Ես՝ հա, սա՛ չէ. ես՝ հա, սա՛ չէ: Իսկ նա էլ կամաց-կամաց կողքրիան մոտենում է, ու ձեռներիս էլ հրացան չկա: Մին էլ էն տեսանք՝ առաջի երկու ոտը վեր դրավ, դառավ չորստոնանի ու, ա՛ն հա կտաս՝ խոզի կես տեղը: Խոզը ծղծղալով իրար խառնվեց, հավաքվեց արջի վրա:

- Ալաբա՛ջ, բոնի հա՛ բոնի, հրես հա՛ հրես:

Ամեն միևս մի ածխակոթ վեր կալանք, վազեցինք: Մի հաստլիկ մերուն ունեինք. ականջ դնենք, որ սրա ծղղոցը ներքի փոսերիցն է գալի: Վազ տվինք փոսերի վրա: Ածխակոթը քաշել ենք, հիմի էս

անիրավիքն վեր ենք հատում, տալիս ենք, ինչ անում ենք, չենք անում, մերունը բաց չի թողնում. առաջներս խտրտած ձորն է ընկնում: Վերջը, շատ տեղը նեղացրինք, չէ՛ թող արավ, փախավ:

Առավոտը ասի՝ Ավագ, դու խոզի կշտին կաց, ես գնամ տակիցը մի հրացան բերեմ:

Բե՛ դե՛, լավ:

Բ

Ավագը խոզի կշտին կացավ, ես գնացի, տանը մի հին հրացան ունեինք, վեր կալա եկա: Եկա, շիտակ գնացի ներքի մոշուտսին, որտեղ գիտեմ արջի տեղն է: Ման եկա. որ գտա ոչ, մի տեղ մի լավ մոշուտ պատահեց, կանգնեցի, ասի՝ մի քիչ մոշ ուտեմ: Միամիտ մոշ ուտելիս՝ հենց մոշենու տակիցը մինը ֆրթացրեց ու հրացանս բռնեց:

Դու մի ասիլ, գնացել եմ հենց անտեր արջի վրա եմ կանգնել:

Որ հրացանիս լուլիցը բռնեց, ես էլ կոթը պինդ բռնեցի: Հիմի նա օլորում է, ուզում է կոտրի, ես էլ օլորում եմ, որ հենց անեմ ծերը վրեն ընկնի, հուպ տամ, ծուխը փորն անեմ: Բայց անտերը գլխի է ընկել, թողնում չի:

Ես ձգեցի, նա ձգեց, տեսա, որ բան չի դառնում, ձեռս գցեցի, ասի՝ հանկարծ խլեմ: Ձեռս գցեցի թե չէ, թանթիկը բերավ ուսովս պատ տվավ: Որ թանթիկն ուսովս պատ տվավ, հրացանը բաց թողեց: Էնքան արի՝ հրացանի ծերը փորին դեմ առավ, չախմախը ձեռս գցեցի, ասի՝ էս է, բանը պրծավ: Վերի ոտը քաշեցի՝ չրթկացրի, տրաքեց ոչ: Մտիկ տամ, տեսնեմ՝ քարը վեր է ընկել, կորել: Էստեղ մեջքս կոտրեց: Հրացանը բաց թողի, ասի՝ խտրտիցն ազատվեմ, եղավ ոչ: Բռնեցինք իրար:

Գ

Դես քաշեցինք, դեն քաշեցինք: Տեսնեմ՝ անտերը, էս է, ինձ ուտում է: Ձեռն տվի. «Ա՛լաբաշ, հեյ... Ա՛լաբաշ, հեյ...»:

Մին էլ տեսա շունը կլանչելով գալիս է: Եկավ հասավ:

«Ա՛լաբաշ, օգնի, ասի, ինձ կերավ...»: Հա՛յ քեզ մատաղ, շո՛ւն, որ

հասավ մեջքին՝ տվավ էլի, ոնց որ մի գնդակ ըլի: Ամա ինչ, էն շունը թե նրա մեջքին տված, թե էն լեռ քարափին:

Ոնց որ երկու փահլևան պինդ իրար բռնեն, բռնել ենք ու աչք աչքի ենք գցել: Մին էլ էն տեսա կում արավ ու մարդի պես երեսիս մի մեծ թքեց՝ թո՛ւ: Որ թուքն աչքերս բռնեց, գլուխս դռշիս վրա կոացրի, ետևուց էլ թակթիկով մի թունդ ապտակ հասցրեց, ու ինձ կորցրի:

Տեսա՝ էլ ազատվելու դուռը չկա, ասի՝ ես առաջուց երեսիս վրա վեր ընկնեմ, որ երեսս փչացնի ոչ: Բերանսիվեր տակին վեր ընկա: Որ տակին վեր ընկա, շունն ավելի կատաղեց: Արջն ընկել է ինձ վրա, շունը ետևից իրեն ուտում է, որտեղից բռնում է՝ օգուտ չի անում: Դու մի ասիլ վարպետ շուն է, գիտի արջը որտեղից կխեղձանա: Մեջքին վեր էլավ, ականջներիցը բռնեց: Որ ականջներիցը բռնեց, արջը ինձ թողեց: Անտերը գազազեց, շանը թափ տվեց մեջքից, վեր գցեց ու բռնեց, հուպ տվավ, թե չանչեց, էլ գիտեմ ոչ՝ ինչ արավ, որ բաց թողեց, շունը կլանչելով ձորն ընկավ, փախավ, կորավ:

Դ

Շունն էլ գևաց, մնացինք ես ու ինքը: Հիմի տակին երեսս բռնած միտք եմ անում: Իմացել եմ, որ արջը ականջ է դնում, տեսնի շունչ կա, թե չէ: Թե իմանում է, որ շունչ է քաշում տակի օքմինը, ջարդում է, մինչև շունչը կտրի, թե հո չէ՝ քոթքաթաղ է անում, թողնում գնում, որ հոտի, հետո գա հանի ուտի: Էս միտք անելիս մին էլ էն տեսա՝ գլուխը բերավ գլխիս վրա դրավ, շունչը իրեն քաշեց, ականջ է դրել: Ես էլ շունչս փորս գցեցի, ոնց որ թե մեռած եմ: Գլուխը վեր քաշեց, մի քիչ կացավ՝ մին էլ ականջ դրավ: Էլ ետ շունչս պահեցի: Սա որ տեսավ ես, էս է, մեռած եմ, ինձ թող արավ մրթմրթալով գևաց: Աչքս ծերպ արի, ասի՝ մտիկ անեմ, տեսնեմ ուր է գնում: Ասում եմ՝ հենց լիսի մի քիչ տեղ հեռանա, վեր կենամ փախչեմ:

Գևաց՝ մոտիկ ցախ ու մախ կար, փետ կար, հավաքեց բերավ վրես ածավ: Մեջքիս վրա դրավ, շլինքիս վրա դրավ, էլ ետ գևաց: Գևաց, մի թեթև ցրցչորի կար, էն էլ բերավ ոտներիս վրա դրավ, մին էլ ետ գևաց:

Տեսնեմ՝ մի ահագին քոթուկ կա, չարչարվում է պոկի, որ բերի էն էլ վրես գցի: Միտք արի որ՝ թե էս քոթուկը բերի վրես գցի, տակին շունչս

կկտրի: Ասի, քանի ուշքը քոթուկումն է, վեր կենամ կորչեմ: Փորսող տալով փետերի տակիցը դուրս եկա, փախա մտա մտիկ մամխուտը, տապ արի:

Հիմի տապ արած տեղիցը մտիկ եմ անում: Չարչարվեց, քոթուկը պոկեց ու, ոնց որ մարդը խտրտի, խտրտեց, բերավ թե վրես գցի: Եկավ տեսավ փետերի տակին մարդ չկա: Քոթուկը խտրտին զարմացած կանգնեց, փետերի տակին մտիկ արավ, չորս կուռը մտիկ արավ, հանկարծ քոթուկը վեր գցեց, թո՛ւ՝ հա թու, թո՛ւ հա թո՛ւ, մարդի նման թքոտում է. ասի երևի ափսոսում է, էլի:

Թո՛ւ հա թո՛ւ անելով, ծոճուացնելով ընկավ ներքի ձորը: Ես էլ վեր կացա, դուրս պրծա դեպի Ավագը: Գալիս եմ, ոնց եմ գալիս, ոնց որ հետ ածած լինեմ: Ետ եմ մտիկ անում, ասում եմ՝ տեսնեմ, հո արջը գալիս չի: Հասա մեր խոզի նիստը: Էս Ավագը, թե՛ ա՛յ տղա, էդ ի՛նչ խաբար է, էդ ի՛նչ ես եղել: Ասի՝ էլ խաբարը ո՞րն է, քո տունը քանդվի, էսեսց բան եկավ գլուխս: Թե՛ բա հրացանդ ո՞ր է:

Նոր տեսնեմ, որ հրացանս մտիցս ընկել է, թողել եմ տեղը:

Ե

Եկանք մի քանի հոգի հավաքվեցինք, գևացինք հրացանս բերինք: Հրացանիս քարը շինեցի, պնդացրի, ասի՝ Ավա՛գ, էլի պետք է գևամ: Թե՛ ա՛յ տղա, ձեռը վեր կալ, կբռնի կզգի: Ասի՝ հիմի սովորեցի, էնպես չեմ անի, որ բռնի:

Թե՛ դու գիտես:

Հրացանս վեր կալա, քարը պնդացրի ու գևացի: Տանձի էլ կաթոցի ժամանակն է: Գնացի մինչև ծաշ ման եկա, ոտնահան եղա, գտա ոչ: Միտք արի՝ ախպեր, սա ուր կլինի քաշված, ախր սա պետք է որ էս խոզի կողմերից հեռանա ոչ: Վեր կացա, ասի՝ ներքևեմ մոշուտների վրա:

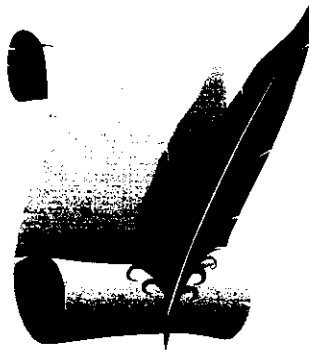
Մի քիչ գևացի, մին էլ տեսնեմ, ըլի՛ր, արջի հետքը առաջիս: Հետքն ընկա գևացի, գևամ տեսնեմ՝ հրես մի բարդի կրծել է, կրծել ու թողել: Գլխի ընկա, որ սրանում մեղր կա: Վերև մտիկ տամ՝ ծանճը արկանոցից բանում է: Ասի՝ հիմի թե իրեն գտնեմ էլ ոչ, էս հո որս է ու որս: Մի քիչ էլ գևացի, տեսնեմ՝ առաջիս մի մորմուսչաբուն է քանդել,

բայց հողը դեռ թաց է: Տեսա, որ մոտեցել եմ: Էստեղ մի անտեր ահ ընկավ սիրտս: Հրացանի քարին մտիկ տվի ու առաջ գնացի: Հենց ոտս փոխեցի, մի թըմփթըմփոց եկավ: Կանգնեցի... Բացատի գլխին մի լավ մեղրատանձի կա. տեսեմ՝ հրես տակին տանձ է ուտում: Էս կոանը մի տանձ է կաթում, դեսն է վազում, մրթմրթալով ծամում է ու ականջ դնում, էն կոանը մի տանձ է կաթում, դեսն է վազում: Մին էլ որ կանգնեց տանձի կաթոցին ականջ դնելու, ծառի տակը մտա, հրացանն երեսս կալա: Տեսեմ՝ հրացանի ծերը տըմբտըմբում է: Չէ, սիրտս պնդացրի, մին էլ նշան դրի, հուպ տվի... Հրացանը որ տրաքեց, սա մի գոռաց, պըտիտ եկավ, ու առ հա՛ կտաս, ընկավ ներքի ձորը: Հրացանս մին էլ լցրի, մոտիկ թմբի գլուխը բարձրացա, տեսեմ՝ սա ջրին է վազում, ասի՝ բաս սրա բանը խարաբ է. վիրավորը որ ջրին գնաց, ջուր խմեց՝ պրծավ, էլ ապրիլ չի:

Մին ասի՝ ետևիցը գնամ, մին էլ ասի՝ անեծք չար սատանին, վիրավոր արջը գեշ է, կբռնի, կփչացնի: Էն է, ինչ նա դենը գնաց, ես էլ ետ եկա, էլ գիտեմ ոչ ինչ եղավ:

Միայն էն օրերում ձորի վրա շատ ուրուր պըտիտ եկավ...

1899

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ԾԵՐՈՒՆԻՆ

- **Մ**յո դո՞ւ ես,- ասաց ես և գլուխս թեթև շոյելով՝ շարունակեց
- Իր ծամփան՝ առանց կանգնելու:

- Դու ո՞րտեղից գիտես ինձ, ծերունի:

- Քո ծնված օրից:

- Ուրեմն դու ծանաչո՞ւմ ես ինձ:

- Ես քո հորն էլ էի ծանաչում փոքրուց:

- Վա՛հ, մի՞թե...

- Ես քո պապին էլ եմ տեսել, ա՛խ, ինչ չարածձի էր երեխա
ժամանակ:

- Դու իմ պապին տեսել ես երեխա ժամանա՞կ:

- Էհ, բայց քո պապի պապը ավելի կայտառ երեխա էր:

- Դու իմ պապի պապին էլ ես տեսել:

- Հա՛, հա՛, հա՛. հա՛, զարմանում ես դու. դեռ նրանց պապերի
պապերին էլ...

- Դե որ այդպես է, պատմիր, խնդրում եմ, պատմիր, ծերունի. ինչ
տեսակ մարդիկ էին նրանք, ինչ գիտես նրանցից:

- Ինչ տեսակ մարդիկ...

Նրանք էլ քեզ նման մարդիկ էին: Այդպես՝ քեզ նման երազներ
էին երազում, մեծ-մեծ հույսեր էին փայփայում... Գալիս էին ոգևորված
իրանց հույսերով ու ցնորքներով և մեկ-մեկ կորցնում ծանապարհին:
Ոմանք շուտ էին վհատում ու թեկվում, ոմանք ավելի հանդուգն ու
համառ գալիս էին, մինչև մի տեղ ընկնում էին ուժասպառ ու... Օ՛, շատ

եմ ծիծաղել նրանց վրա:

- Վա՛յ, խեղճ պապեր:

- Բայց ես ականատես եմ եղել և նրանց սիրային տարփանքներին, ես տեսել եմ նրանց կայտառ զավակների խաղերն ու լսել եմ նրանց առաջին թոթովանքները, մասնակցել եմ նրանց խրախճանքներին, ձայնակցել եմ նրանց հաղթանակի աղաղակներին, ես պսակել եմ նրանց առաքինություններն ու մեծագործությունները...

- Ո՛վ բարի ծերունի:

- Հա՛, նրանք ինձ հետ էին: Մի քիչ տեղ եկան. մեկը մի անգամ մտավ գերեզման, մյուսը նրանից մի փոքր հեռու իրան ալևոր գլուխը դրեց, որը դեռ մատաղ, որը ծերունի, որը սրահար, որը ցավագար... Քո բոլոր պապերն ինձ հետ են անցել, ու ամեն մեկը մի տեղ մնացել:

- Ո՛ւհ, ինչքան մեծ ես դու:

- Մեծ, աչքդ ինչ տեսի՞ նրա սկիզբն եմ ես, միտքդ ուր հասնի՞ նրանից առաջ եմ ես, ո՞ր քարը վերցնես՝ տակին եմ եղել, ինչ մեռել գտնես՝ այն ես եմ թաղել:

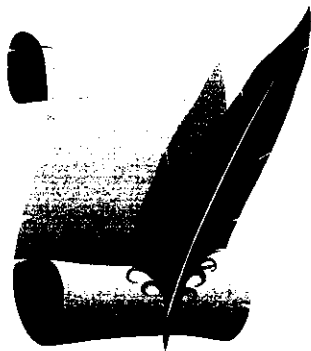
- Եվ դեռ այդպես արա՞գ ես գնում, ես չեմ կարողանում քեզ հասնել:

- Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛. հոգևեցիր... տեսնում եմ՝ արդեն քեզ էլ եմ թողնում: Օ՛, դու վաղ ես ծերացել... Եկ, եկ...

- Սպասի՛, ծերունի, իմ ուժը, իմ եռանդը դու տարար, ես հոգևեցի, էլ չեմ կարողանում գալ:

- Եկ, եկ...

1899

Ես ու Գարո թիժեն անցնում էիք Լոռու ձորով:

- Հեյ, տիրացու,- ձայն տվավ նա:

- Համմե:

- Հրամանքդ շատ: Ես տեսնում եմ, որ էս մեր կողմից ուսում առածները շատ աշխարհքից դուրս մարդիկ են, դու սրան ինչ կասես:

- Ինչո՞ւ, Գարո թիժա:

- Նրա համար, որ հենց գիտեն ամեն բան մենակ իրենք են հասկանում, իրանցից առաջ էլ ոչ մարդիկ են եղել, ոչ բան են հասկացել: Մին էլ կտեսնես բռնեցին ու գլխիդ գեղի ավետարան կարդացին, հա՛ էս ծանձ պահիր, էս քարշումի ծիծու պահիր, էսպես մածուն շինիր, էսպես ցանիր, էսպես հնձիր... Տո՛, հեր օրհնած, մի առաջ հարցրու, տես՝ էդ բաները դրանք էլ միտք են արել, թե չէ, նրանից ետը թեկուզ ուշուց տուր:

- Հետո միտք եք արել որ, Գարո թիժա:

- Ախպեր, ա՛յ, ես հիմի, օրհնակի համար, մինն ասեմ, դու տես, մենք էլ հացակեր մարդիկ ենք, բան ենք հասկանո՞ւմ, թե չէ: Մի աշունք մեր Դավոն գնաց քաղաքը խոզ ծախելու: Մի ծանանչ մարդ քարշումի ծիծվի սերմ էր տվել, թե տարեք ձեր տեղը առաջ բերեք: Ճամփա պահեցինք մինչև գարունքը բաց եղավ: Գարունքը որ բաց էլավ, ոնց որ խրատ էր տվել՝ էս ծիծվի սերմը բերինք մեր խիզանի ծոցում դրինք, որ տաքանան, դուրս գան: Դուրս եկան՝ ասեղի ծերի չափ մանր սև զատեր:

- Տիրացո՛ւ:

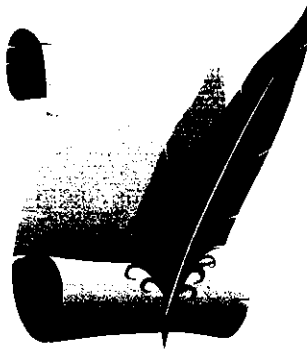
- Համմն՛:

- Էդ ձեր ուսումնականները թե գիտեն արբեշումի ծիծուն ինչ կուտի:

- Թթան տերև:

- Ապրեն, դրուստ ա: Գնացի ձորից մի շալակ թթան տերև բերի, կապեցի մենժ տան ամբարի ոտիցն ու ծիծուն վրեն ամի: Ինչքան մարդ եկավ նայելու, ոչ ոքի տուն չթողինք, որ աչքով չտան, ասինք՝ թող մի տեսնենք՝ ինչ ա դուրս գալի: Ա՛յ տղա, էդ անտեր ծիծունները մի քանի օր կացան ու կոտորվեցին: Հիմի թե ասենք՝ նրանից էր, որ գոմեշի ձագը շատ էր մոտ կապած, ոտնատակ էր տալիս, թե նրանից էր, որ հավերը տուն էին թափում՝ կոցահարում, դե ո՞նց անենք: Հո՛ չէինք կարող հավերը կոտորել կամ ձագն սպանել: Թե ասենք՝ անձրևիցն էր, որ երդիկով ներս էր թափում, մին էլ մարդ միտք ա անում, թե բա քաղաքումն անձրև չի՞ գալի... Մի խոսքով՝ բան գլուխ չեկավ: Տեսանք, որ մեր երկրումը արբեշումի ծիծուն անում չի, բան չի դառնում: Դե՛, զարմանալու ինչ կա որ. էնպես երկիր կա՝ հավք չի ապրում, էնպես երկիր կա՝ ցորեն չի դուրս գալի, ամեն աշխարհք մի տեսակ բնություն ունի, բայց էս մեր նոր ուսում առածները էսքանն էլ չեն հասկանում:

1899

1 896-ի կոտորածի ձմեռն էր: Մի խումբ փախստականներ Սասունի կողմերից հասան Էջմիածին: Նրանց մեջն էր Ա. Ա. գյուղի ծերունի տեր Սարգիսը:

- Հայրիկի աջը կուզեմ համբուրել,- խնդրեց նա Վեհարանում, ու ներս թողին:

- Բարով, տեր հայր,- աջը մեկնեց Հայրիկը:

Քահանան համբուրեց ու ետ եկավ, կանգնեց դահլիճի մեջտեղը հոգևած, խորտակված:

- Ո՞րտեղից կուզաս:

- Սասունի կողմերեն: Ես Ա-ի տեր Սարգիսն եմ:

- Ա-ի տեր Սարգիսը...

- Այո՛, Հայրիկ:

- Է՛...

- Ես քսան հոգուց գերդաստան ունեի, Հայրիկ, տղաներս կոտորեցին, հարսներս տարան, թոռներս կորան, տունս թալանեցին, վառեցին, մնացի այսպես...

- Է՛, հիմի...

- Ես ոչինչ չեմ ուզում, Հայրիկ: Ես... այնպես եկել եմ... եկել Հայրիկին ասեմ... էլ ոչինչ չեմ ուզում...

Ու Հայրիկի առջև կանգնած էր մարդը, որ ամեն ինչ կորցրել էր ու ոչինչ չէր ուզում: Երկուսն էլ լուռ էին:

- Քանի՞ որդի կորցրիր, տեր Սարգիս,- գլուխը վեր քաշեց կաթողիկոսը:

- Ամենքը միասին քան, Հայրիկ:
- Դու քան որդի ես կորցրել, իսկ ես քան հազար,- պատասխանեց
Հայրիկը,- այդ էլ քան՝ եղավ քան հազար ու քան... Ո՞ւմն է շատ,
տեր Սարգիս...

Քահանան ցնցվեց ու լուռ կանգնած էր:

- Ո՞ւմ վիշտն է մեծ, տեր Սարգիս:

- Հայրիկինը...

- Դե, եկ, տեր Սարգիս, մոտ եկ, աջդ դիր գլխիս, աղոթիր, օրհնիր,
որ այս վշտին դիմանամ:

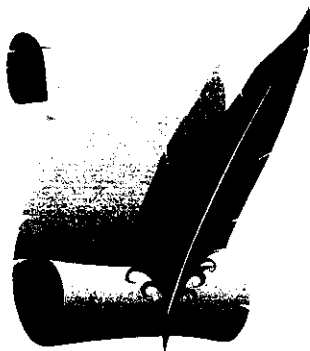
Ասավ ու գլուխը խոնարհեց:

Քահանան շտապեց առաջ, աջը դրավ իր Հայրապետի գլխին,
սկսավ աղոթք մրմնջալ, ու աչքերը լցվեցին արտասուքով...

Նա օրհնում էր Հայոց կաթողիկոսին...

Նրա առջև խոնարհած էր Հայոց Հայրիկը...

1907

Խրիմյան Հայրիկը Թիֆլիս գտնված ժամանակ մի օր կանչել էր սովորականի նման զրույց անելու, թե իր գրած ոտանավորները կարդալու: Պետք է ասեմ, որ շատ էր սիրում ոտ<անավոր> գրելը և իրեն նշանավոր բանաստեղծ էր համարում:

- Գիշերները քունս չի տաներ,- ասում էր,- սենյակում կշրջեմ, կծխեմ ու կգրեմ:

Մի պայծառ, գեղեցիկ առավոտ էր: Մտա Թիֆլիսի առաջնորդարանը: Նախասենյակում մի խումբ խնդրատուներ էին կանգնած: Նրանց միջից մի ծերունի տիրացու, որ ծանաչում էր ինձ, առաջս կտրեց, խնդրեց, որ միջնորդեմ կաթողիկոսին իրեն օգնելու: Խոստացա, ներս գնացի: Արևը լցվել էր սենյակը, ու Հայրիկը Աստվածաշունչի նահապետներից մեկի նման գահավորակին թիկնած ծխում էր: Քեֆը լավ էր, ու դեմքն էլ պայծառ՝ օրվա նման: Զգիտեմ ինչու քեֆի լավ ժամանակները նա սիրում էր ետ դառնալ, խոսել իր երիտասարդ ժամանակից, անցած օրերից, Վարագա կյանքից: Սիրուն, սրտաշարժ պատմություններ էր անում զանազան մարդկանցից, որոնցից ոչ մեկից ես ոչ մի տեղեկություն չունեի: Ես ինչքան ձանձրույթով էի լսում նրա ոտանավորները, այնքան և ավելի հետաքրքրությամբ լսում էի նրա տաղանդավոր զրույցները:

Պատմում էր, պատմում ու վերջը տխրությամբ ավելացնում. «Ո՛վ գիտե, հիմա մեռեր եմ ամենքը...»: Բայց ավելի շատ ծիծաղաշարժ բաներ էր պատմում ու այնպես դյուրեկան, այնպես սրտալի ծիծաղում,

որ միայն Հայրիկին էր հատուկ:

Այն օրը, որ ասում եմ, շատ զվարթ տրամադրություն ուներ: Նա առհասարակ շատ էր բաց պահում իր դուռը: Քիչ կպատահեր, որ մարդու մերժեր՝ ներս չթողներ: Պատվիրել էր, որ խնդրատուներին ներս թողնեն առանց արգելքի: Խոսելու ժամանակ մին էլ տեսանք՝ մի փոքրիկ, այսպես 10-11 տարեկան գիմնազիստ ներս մտավ, գլուխն արագ տմբացրեց, չարածձին գլուխ տվեց ու դիք կանգնեց դռան տակին:

Հայրիկի քեֆն ավելի բացվեց:

- Օ՛հ, բարով եկար,- ասավ,- ինչ կուզես:

- Հայրիկ, ինձ ուսումնարանից դուրս են անում:

- Քեզի ուսումնարանն է դուրս կանեն:

- Այո՛, Հայրիկ:

- Ինչպե՞ս կարելի է, որ քեզի դուրս անեն:

- Դուրս են անում, Հայրիկ:

- Ո՞վ է դուրս անում:

- Դիրեկտորը:

- Ինչո՞ւ:

- Ասում է՝ փողը բեր:

- Է՛հ, դու ալ չունիս:

- Չէ՛, Հայրիկ, իմ հայրը մեռած է, մայրս...- և երեխան սկսեց իր պատմությունը:

- Մոտ եկ, տեսնեմ: Երեխան մոտեցավ:

- Է՛հ, հետո լավ կսովորիս դասերդ:

- Լավ եմ սովորում, Հայրիկ,- և երեխան նորից սկսեց մի պատմություն, թե ինքն ինչ առարկայից ինչ է ստացել և այլն:

- Լավ, լավ, դու ալ Հայրիկի պես շատախոս եղեր ես: Հապա չըսիր, որ կերթամ Հայրիկին կըսեմ:

- Ասեցի, Հայրիկ:

- Լավ ըրեր ես: Ինչքա՞ն կուզես:

Չեմ հիշում ինչքան ասավ երեխան, Հայրիկը ձեռքը տարավ կողքին դրած բանի տակը, փողը հանեց, տվեց իրեն ու զանգահարեց: Ներս մտավ վարդապետը:

- Ծո՛, տարեք նշանակեցեք, որ ասոր ուսման վճարը Հայրիկ պիտի տա, որ դիրեկտոր ալ չարձակի ուսումնարանէն...

Սրան տարան: Ներս մտավ մի գաղթական կին, սներում փաթաթված:

- Հայրիկ, ամուսինս սպանվեց կոտորածին, հինգ երեխայով մնացեր եմ դռները...

- Հա՛, խեղճ կին, անպես ժամանակներ են, որ տղամարդիկ ալ հազիվ իրենց տունը կպահեն, դու մի խեղճ կնիկ, ինչպէ՛ս պիտի պահես ատքան երեխաները:

Կրկին ձեռքը տարավ <կողքին դրած> բանի տակը, հանեց սրան էլ փող տվեց, ծամփա դրավ:

Ներս մտավ իմ ծանոթ ծերունի տիրացուն:

- Հայրիկ, 40 տարի Ս. Միևասի եկեղեցում, սուրբ տաճարում ծառայել եմ աստծուն, այժմ քաղցած եմ...

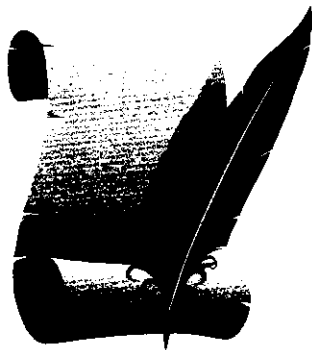
- Անխելք մարդ,- ընդհատեց Հայրիկը,- քեզի ո՞վ ըսավ 40 տ<արի> աստծուն ծառայես, որ ասոր քաղցած մնաս, 40 տ<արի> եթե մի վաճ<առականի> ծառայեիր, ասոր կուշտ պիտի ըլլայիր...- սկսեց ծիծաղել:- Է՛հ, աղեկ, կհոգանք:

Կրկին ձեռքը տարավ կողքի բանի տակից փող հանեց, տվեց իրեն ու գանգահարեց: Եկան:

- Ծո, տարեք, ըսեք ասոր թոշակ կապեն:

Եվ այսպես ամբողջ օրը:

1907

Մի գարնան իրիկուն դռանը ստաժ գրույց էիք անում, երբ այս դեպքը պատահեց: Էս դեպքից հետո ես չեմ մոռանում էն գարնան իրիկունը:

Ծիծեռնակը բուն էր շինել մեր սրահի օձորքում: Ամեն տարի աշնանը գնում էր, գարնանը ետ գալի, ու նրա բունը միշտ կպած էր մեր սրահի օձորքին:

Ե՛վ գարունն էր բացվում, ն՛ մեր սրտերն էին բացվում, հենց որ նա իր զվարթ ճիչով հայտնվում էր մեր գյուղում ու մեր կտուրի տակ:

Եվ ինչ քաղցր էր, երբ առավոտները նա ծլվում էր մեր երդիկին կամ երբ իրիկնապահերին իր ընկերների հետ շարվում էին մի երկար ձողի վրա ու «կարդում իրիկնաժամը»:

Եվ ահա սորից գարնան հետ վերադարձել էր իր բունը: Չու էր ածել, ծուտ էր հանել ու ամբողջ օրը ուրախ ճչալով թռչում, կերակուր էր բերում իր ծուտերին:

Էն իրիկունն էլ, որ ասում եմ, եկավ, կտցում կերակուր բերավ ծուտերի համար: Ծուտերը ձվձվալով բնից դուրս հանեցին դեղին կտուցները:

Էդ ժամանակ, ինչպես եղավ, նրանցից մինը, գուցե ամենից անզգուշը կամ ամենից սովածը, շտապեց, ավելի դուրս ձգվեց բնից ու ընկավ ներքև:

Մայրը ճչաց ու ցած թռավ ծուտի ետևից: Բայց հենց էդ վայրկյանին, որտեղից որ էր, դուրս արժավ մեր կատուն, վեր թոցրեց փոքրիկ ծուտը:

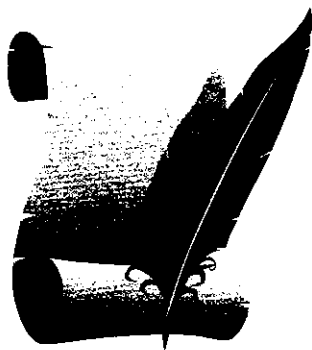
- ֓իչտ, ֓իչտ,- վեր թռակք ամենքս, իսկ ծիծեռնակը սուր ծղրտալով ընկավ կատվի ետևից՝ նրա շուրջը թրթռալով ու կտցահարելով, բայց չեղավ: Կատուն փախավ մտավ ամբարի տակը: Եվ այս ամենն այնպես արագ կատարվեց, որ անկարելի էր մի բան անել:

Ծիծեռնակը դեռ ծղրտալով պտտում էր ամբարի շուրջը, իսկ մենք՝ երեխաներս, մի-մի փայտ առած պտտում էինք ամբարի տակը, մինչև կատուն դուրս եկավ ու փախավ դեպի մարագը, դունչը լիզելով:

Ծիծեռնակը դատարկ կատվին որ տեսավ, մի զիլ ծղրտաց ու թռավ, իջավ դիմացի ծառի ճյուղին: Այնտեղ լուռ վեր եկավ: Մին էլ տեսանք՝ հանկարծ ցած ընկավ մի քարի կտորի նման: Վազեցինք, տեսանք՝ մեռած, ընկած է ծառի տակին:

Մի գարնան իրիկուն էր, որ այս դեպքը պատահեց: Ծատ տարիներ են անցել, բայց ես չեմ մոռանում այն գարնան իրիկունը, երբ ես առաջին անգամ իմացա, որ ծիծեռնակի մայրն էլ մայր է, ու սիրտն էլ սիրտ է, ինչպես մերը:

1908

Ա

Ես իմ մանկության գարունները անց եմ կացրել մեր սարերում:
Շատ էի սիրում իմ տատոնց տունը ու միշտ այնտեղ էի
լինում: Իմ քեռիներից ամենից փոքրը՝ Ահմադը, հովիվ էր:

Նա ինձ տանում էր, ման էր ածում գառների մեջ, հետը հանդից
հաղարջի կարմիր ձյուղեր էր բերում ինձ համար, իսկ իրիկունները
հանում էր սրինգը ու ածում:

Ու աստղալի, լուսնյակ գիշերները, ահագին խարույկի շուրջը բո-
լորած, ծափ էին տալի, խնդում էին իմ պապն ու տատը, իմ քեռիները,
իսկ ես թիթեռի նման թռթում, պար էի գալի նրանց շրջանի մեջ:

Ահմադը թուրքի անուն է, դրա համար էլ երբ մենք խոզի միս էինք
ուտում, միշտ տանեցիք հանաք էին անում, ծաղրում, ծիծաղում էին
Ահմադի վրա, թե՛ Ահմադը հայացավ, Ահմադը հայացավ...

Իհարկե, անունը խողը կասեր թուրք է, բայց հենց ներս մտներ,
տեսներ, թե Ահմադը ինչպես էր ժած գալի տանը, հերիք էր, իսկույն
կիմանար, որ տան սիրելի տղան է:

Ում կամենում էր, տուն էր բերում, պատվում, ծամփու դնում:
Աղքատը ողորմություն ուզեր, թե հարևանը՝ հացփոխ, իր ձեռքով
տաշտից վերցնում էր, տալիս: Տան աղջիկներին ու փոքրերին հրամա-
յում էր, ծեծում էր, սիրում էր, ինչպես և մյուս քեռիներս: Անասունների
համար հոգին տալիս էր: Մինը հիվանդանալիս գրեթե ինքն էլ հետն էր

հիվանդանում, էնքան էր սիրում: Ինքն էլ էնպես սիրելի էր ամենքին: Ահմադը հիվանդանում էր թե չէ՝ մեր ուրախությունն էլ հետը կտրում էր: Ու ամբողջ օրը տատս ու պապս չորս կողմը պտտվում էին, ինչ-որ լավ բան էին գտնում, շուրջն էին հավաքում, խնդրում էին, թե ուրիշ ինչ կուզի սիրտը:

Բ

Մի առավոտ էլ վեր կացա, տեսնեմ՝ բոլոր տանեցիք տխուր են: Իմ տատը արտասովորվ քթքթում էր, ման էր գալի անկյուններում, ու ինքը չէր իմանում, թե ինչ էր անում:

Հարսներն ու աղջկերքը լուռ, տխուր ներսուդուրս էին անում: Վրանի դռան կողքին նստած խոսում էր իմ պապը, իսկ մի քիչ հեռու գլխիկոր նստած էին քեռիներս:

- Աստված լինի քո օգնականը, բալա ջան,- խոսում էր պապս:- Չոր քարին գևալիս՝ չոր քարն էլ կանաչի քեզ համար: Պակաս օրդ խնդությունով անց կենա... Դե, վեր կաց, օրն անց է կենում, ծամվեդ երկար է: Վեր կաց, բալա ջան:

Ահմադը չուխի փեշով աչքերը սրբեց, վեր կացավ, եկավ մոտեցավ իմ պապին: Պապս գրկեց, համբուրեց Ահմադին, ու աչքերը լցվեցին արտասուքով:

- Քո աշխատանքը մեզ հալալ արա, Ահմադ ջան, մեր աղ ու հացն էլ քեզ հալալ լինի, քո մոր կաթնի պես: Մեզ մտիցդ զգես ոչ: Բե աջողություն ունենա՝ իմացրու, որ մենք էլ ուրախանանք, թե պակասություն ունենա՝ իմացրու, որ հարեհաս լինենք: Դե, գևա, քեզ մատաղ, աստված բարի ծամփա տա:

Ապա թե տատս գրկեց, համբուրեց Ահմադին, հետո մնացածները լաց լինելով ձեռն առան: Ապուշ կտրած փոքրերիս էլ Ահմադը համբուրեց և մի երկու կով, հորթ, գոմեշ, ձագ, մի կտրկան ոչխար, մի բարձած էշ առաջն արած, մի երկու շուն էլ ետը զգած, ծանապարհ ընկավ:

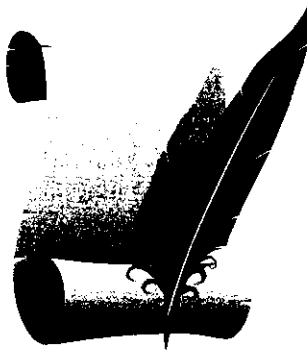
Մյուս քեռիներս ուղեկցում էին Ահմադին:

- Աստված բարի ծամփա տա, Ահմադ ջան, գևաս բարով, բալա ջան,- ձեռքը ճակատին դրած ետևից ձայն էր տալի պապս:

Ահմադը անցավ սարի մյուս կողմը, մյուս քեռիներս վերադարձան:
«Բայց ինչո՞ւ էին լաց լինում մեր տանը, քեռի Ահմադը ո՞ր գևաց», -
մտածում էի ես:

- Ահմադը ո՞ր գևաց, նանի,- հարցրի իմ տատին:
- Իրենց տուն գևաց,- պատասխանեց տատու:
- Իրենց տունը ո՞րն է...
- Ուրի՞շ տեղ է:
- Ահմադը ո՞վ էր որ...
- Ահմադը թուրք էր, մեր ծառան էր: Է՛, քանի տարի մեր տանն
էր... Հիմի իր իրավունքն առավ ու գևաց...
- Բա էլ չի՞ գալու:
- Չէ, բալա ջան, գևա՛ց...

1908

1

Այնտեղ սարերն իրար են հանդիպել, իրենց արանքում մի մեծ ձոր են ստեղծել, որ կոչվում է Մուֆը Ձոր:

Մուֆը Ձորը բաժանում է հայերին ու թուրքերին իրարից: Նրա մի կողմը թուրք սարվորն է իջնում, իր բիսեն գարկում, մյուս կողմը՝ հայրը:

Բայց նրանց իգիթները գիշերվա մթնով էլ անցնում են այն խոր անդունդը, իրարից ոչխար են գողանում, ձի, կով կամ գոմեշ են քշում: Նրանց հովիվները հանդերում են հասնում ու փետակոծվ են անում:

Մեկ էլ տեսար մի սարի ուսից տարածվեց մի գիլ, առածգական ձայն՝ «Հավար հեյ...»: Այդ գուժավոր ձայնը ձգվելով տարածվում է լեռներում, ու հանկարծ երկու կողմն էլ բիսեքում իրարով են անցնում:

2

Թուրք Ղափըչօղլին իր բիսեն գարկել, ձվար էր արել Մուֆը Ձորի մի կողմը: Այնտեղից խրոխտ ու սպառնալի նայում էր դիմացը վեր եկած հայերին: Նրա մարդիկը այդ սարերի ամենահոչակավոր գողերն էին: Դատաստանից փախածները նրա մոտ էին ծածկվում, սարերով անցնող ավազակային խմբերը նրա հարկի տակ էին ապաստան գտնում:

3

Մի իրիկնադեմ վրանում թիկեր տված նա գրույց էր անում իր սովորական հյուրերի հետ: Նրանք հայտնի ավագանիներ էին, որ անցնում էին լեռներով:

- Էս դիմացի հայերին լավ է տղերքը տակնուվրա չեն անում, իր գարմանքը հայտնեց հյուրերից մի քուրդ:

- Էդքան էլ խեղճ մի գիտենալ դրանց,- պատասխանեց տանտերը:

- Դրանց...

- Հա՛, դրանց: Դրանց մեջ Չատի անունով մի չորան կա, իգիթ եմ ասում, որ մենակ էն մի տղի դեմը դուրս գա:

- Փա՛, հա՛,- բացականչեց վրդովված ավագակը ու շրջակալով վրա նստեց:

- Ինչ կտաս գիշերս էնպես անեմ, որ առավոտն էլ ծուխ չբարձրանա դիմացը:

- Կապուտ ձին փեշքեշ:

- Ձեռքդ տուր:

Նրանք ձեռք ձեռքի խփեցին ու գրագ եկան:

4

Սարսափելի մութն են Մուլթը Ձորի գիշերները:

Մի մթնագիշեր էր. անձրևն էլ անընդհատ տեղում էր միալար: Քնած էր հայերի բիսեն: Երբեմն-երբեմն հովիվները այս կամ այն կողմից խուլ «հեյ-հեյ...» կանչելով, իմացնում էին, որ հսկում են դեռ:

Գիշերվա մի ժամանակը մի թմփթմփոց անցավ վրանների մոտից: Ծները վեր կացան, վրա տվին, ոչխարը խրտոնեց, ձիաները փախան, տավարը ցրվեց: Հովիվները հավար կանչեցին, հրացանները բացվեցին, և այս բոլոր սարսափներն ու ձայները խառնվելով մուլթին, հեղեղին ու ամպի որոտմունքին, հորինեցին մի դժոխային գիշեր:

- Ծունը տարան, բիսեն պահեցեք, հեյ...- գոռաց աժդահա հովիվ Չատին:

- Ծունը տարան...- ձայն տվին ամեն կողմից, ու սև սարսափը կալավ բիսին: Լեռներում ամեն մարդ լավ է հասկանում, թե ինչ

կնշանակի՝ «Շունը տարան»:

Գողերը միշտ մի կամ երկու հոգով վազում ընկնում են բիսեն, ոչխար, ձի, տավար խրտնացնում, խառնում են իրար: Ծներն ընկնում են նրանց ետևից: Նրանք էլ շներին հաչեցնելով տանում, հեռացնում են բիսից: Այնուհետև խառնված, անշուն բիսին ետևից վրա են տալիս նրանց ընկերները և շփոթի ու խավարի մեջ քշում են անատուները:

Շուտով հետևեց երկրորդ հարձակումը, հարահրոցն ընկավ, հրացանները բացվեցին, ամեն բան մթնումը խառնվեց իրար ու իրար խառնված ընկավ դեպի ներքև:

Ակնակիր մթնում ոչինչ չէր երևում: Փայլակի լուսով վայրկենաբար բացվում էր ահռելի տեսարանը, բայց մարդու աչքերը որոշ բան չէին կարող նկատել այն թոհուրոհի մեջ: Աչքերը չէին կարող նկատել, բայց հրացանների ձայները ցույց էին տալիս, թե որ կողմից են գնում, և հովիվների աղաղակը, որ կանչում էին՝ «Տարա՛ն, տարա՛ն... Ալաբաշ, հե՛յ...»:

Այդ ձայներն էլ հետզհետե հեռացան, նվազեցին, ու էլ ոչինչ չէր լսվում:

Անձրևը միալար շրջվում էր, և ամպը խուլ ճայթում ու որոտում հեռու լեռներում:

5

Լուսադեմին տղերքը վերադարձան: Դեռ հեռվից լսվում էր նրանց ուրախ-ուրախ խոսոցն ու ծիծաղները թանձր մշուշի մեջ: Ապրանքն ական ու անվնաս ետ բերին հանձնեցին սարվորին, իրենք հավաքվեցին հովիվ Չատնի վրանը, որ հաց ուտեն:

Նրանք իրենց հետ բերել էին մի քրդի քուրզ, վահանն ու թուրը:

Իսկույն տարածվեց, թե տղերքը մի քուրդ են սպանել, ու հետաքրքրված սարվորները եկան խոնվեցին վրանի ներսն ու դռների արանքում:

Չատնի մայրը սոված հովիվների համար կրակի վրա կերակուր էր շինում ու հետև էլ իրեն-իրեն դուռնուցում:

Ա տղա, ևա էլ մեր կուսենա՛...

Ա տղա, հիմի նրա մերը ճամփա կպահի՛...

Ա տղա, կասի, տղես ետ չեկավ...

Ա տղա, ծամփա կպահի՞ ետ չի գնալ...

Գլուխներն օրորելով նրան ձայնակցում էին մի քանի ուրիշ կանայք:
Այնինչ հովիվները սարվորին պատմում էին, թե բանն ինչպես եղավ:

- Չորս կողմից հավաքեցինք, տարանք արինք մի ձոր: Էստեղ սրանց տեղը որ նեղացրինք, սրանք ապրանքը թող արին, ու ամենքը մի կոան վրա փախան: Մընին քշեցի, տարա քարափին դեմ արի: Որ քարափին դեմ էլավ, մին էլ տեսա ետ դառավ, թուրը հանեց, վրա քշեց, թե գլուխդ ազատի, միջիցդ կես եմ անում: Ո՛նց թե միջիցդ կես եմ անում, դագանակը պտտեցի, ուսախառը վեր բերի, ա՛ն հա կտաս...

- Ա՛յ տո՛ւր,- բացականչեցին սարվորները:

- Շրըխկալով փովեց,- վերջացրեց Չատին իր պատմությունը:

- Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛,- քահ-քահ խնդացին սարվորները:

6

Այս դեպքից մի քանի շաբաթ անց էր կացել: Մի օր շները հաչեցին, դուրս եկան, տեսան մի պառավ քուրդ ձայն էր տալի բինի ներքևից:

- Ի՛նչ ես ուզում, ա՛ քիրվա:

- Չոբան Չատնի վրանն եմ ուզում,- ասավ քուրդը:

Բերին չոբան Չատնի վրանը: Չատին հաց դրեց հյուրի առաջ: Դեսից-դենից խոսեցին, մինչև հացը կերավ, պրծավ: Երբ որ հացը կերավ, պրծավ, Չատին հարցրեց.

- Խեր ըլի, ընչի՞ համար էր եկել քիրվան:

- Էստեղ մի քանի շաբաթ առաջ մի քուրդ են սպանել,- խոսեց հյուրը:

- Սպանել են,- պատասխանեց հովիվը:

- Ասում են՝ դու ես սպանել:

- Դրուստ է:

- Ես նրա հայրն եմ,- ասավ ծերունին:- Եկել եմ, որ նրա արինը քեզ հալալ անեմ: Դու նրան ծամփին չես սպանել, իր ոչխարումը չես սպանել, իր տանը չես սպանել... Քանի անգամ ասի՝ ա՛յ որդի, ձեռը վեր կալ էդ հարամ ծամփից, հեռու կաց էդ ընկերներից. ուրիշները

քեզ համար չեն աշխատել... ինձ չլսեց: Երևի էդպես մահը մոտեցել էր,-
ասավ քուրդը ու գլուխը քաշ արավ, լոեց:

- Հավատիդ հաստատ կենաս, որ արդարև ես խոսում,- չորս կողմից
ձայն տվին սարվորներն, ու իրենք էլ լոեցին:

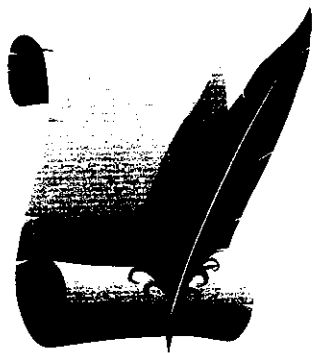
- Արիևր քեզ հալալ,- բացականչեց ծերունին,- միայն մայրը...
գիտես էլի, մայր է... չի հանգստանում... Ծորերն ինձ տվեք, տանեմ,
շորերի վրա լաց ըլի, իր սիրտը հովացնի, իր կարոտն առնի:

Չատին բերեց, ծերունուն հանձնեց արյունոտ քուրզը, վահանն
ու թուրը, մի ոչխար էլ առաջն արավ ու շներն անցկացրեց, տարավ
ճամփու գցեց:

- Դե մնաս բարով, զավակս,- հրաժեշտ տվավ ծերունի քուրդը:

- Քնաս բարով, քիրվա՛:

1908

Մի սեպտեմբերի մեր գյուղացի որսկան Օսեփը ինձ գիշերակաց որսի տարավ Եղևուտի կիրճը: Գիշերներն էլ կիրճով եղջերուներն իջնում են ձորերն ու հովիտները, արածում են, արշալուսից առաջ ջուր են խմում ու էլ ետ իրենց «պնդոցն» են տալի:

Գնում էինք գիշերը մնաևք բոստանչի Օվակիմի դափումը, որ լուսադեմին հասնենք որսատեղը պահելու:

Ես էի, որսկան Օսեփն էր ու մեր գյուղացի մի տղա, որ Օսեփի շալակտարն էր:

Մենք գնում էինք էն դաժան հրճվանքով, որով միայն որսի են գնում: Ճամփին որսից էինք խոսում:

- Որսը բախտի պես բան է,- ասում էր Օսեփը:- Մին էլ տեսար երևույթ էլավ ու քամի դառավ կորավ: Անսովոր մարդը նրան հեշտ չի նկատիլ. կշիռովի, կողողողա, կփախցնի: Աչքդ առնելուն պես պետք է թվանքդ բացվի, թե չէ՝ որ ուզեցիր նշան դնես, մինչև աչքդ ծպես, նա սարն անցկացավ:

- Հապա դուք ինչպես եք որսի ման գալի, ուստա Օսեփ:

- Լավ որսկանը ման չի գալ, նա որսը կպահի,- պատմում էր որսկանը: Գիտի, ո՞ր ժամանակին, ինչ տեղ որսը ժաժ կգա, կգևա էն տեղը կպահի: Թե ման էլ գա, քիչ, էն էլ էնպես ման կգա, որ որսն իր քամին չառնի, թե չէ՝ որսն էնպես սուր հոտառություն ունի, որ թե քու քամին (հոտը) նրա վրա էլավ՝ պրծար, որտեղ որ է հոտդ առավ կորավ:

Էսպես խոսելով իրիկունը հասանք բոստանչի Օվակիմի դափին:

Ծերունի բոստանչին փետ էր հավաքել, կրակը վառել ու կողքին թիսկը տվել:

- Բարի ըրգուն, Օվակիմ բիձա:

- Այ աստժու բարին ձեզ, դուք բարով եկաք, ա՛յ տղա, էդ ինչ լավ դոնախներ եք: Ես հենց մենակ միտք էի անում, թե մի գրիցընկեր ըլի... Էս հենց աստոժ հասցրեց ձեզ...- ուրախացած գոռոռում էր Օվակիմ բիձեն:

- Դու էն ասա՛ որս ա ժաժ գալի, թե չէ, Օվակիմ բիձա,- անհամբեր հարց տվավ որսկանը:

- Այ տղա, մի անտեր պախրի բուղա կա, Օսեփ ջան, գիշերները գալիս ա լոթին ուտում ու գնում: Էնքան լոթիս փուչ արավ, թվանք չունեմ, շուն չունեմ... Պախրա մի՛ ասիլ, մի սար ասա: Չարդախ ունի (պո՛գեր), ոնց որ մի կաղնի:

- Էդ մինը ոչինչ, բա իսկի բուղագոռոցի ձեն չի գալի:

- Այ տղա, էլ ասում ես, ինչ անես, քնահարամ են արել: Երեկ գիշեր էս վերի մատներումը հենց գոռում էին, որ գետինն որոտում էր:

- Հա՛յ, հող ու ջրի աստոժ, հա՛,- աղաղակեց որսկանը:

Օվակիմ բիձեն մեզ հրավիրեց, տակներս խոտ ածավ, ինքն էլ կրկին թիսկը տվավ իր տեղը:

- Տղերք, ես որ խորը միտք եմ անում, տեսնում եմ, որ աշխարքի երեսին մարդիցն էլ վերը անիրավ շնչավոր չկա:

- Ինչի՛, Օվակիմ բիձա:

- Ինչին էլ ո՞րին ես ասում. տեսնում ես՝ դուք թվանքներդ առել եք ետևերիցն ընկել, մենք էլ ուրախացել ենք, թե ինչ ա՛ մի պախրա կսպանենք, կուտենք: Ախր չէ՞ որ ևա էլ մեզ նման շունչ կենդանի ա, հրեն կեսգիշերին էրվելով գոռում ա, ձեն ա տալի, իր կովին կանչում. չէ՛ էն էլ նրա սերն ու մուրազն ա...

- Թե ձենը դուրս կգա՛, ես նրա սերն ու մուրազը նշանց կտամ,- ծիծաղելով բացականչեց որսկան Օսեփը:

- Չէ՛, շատ մեղք բան ա, շա՛տ,- գլուխը շարժելով կրկնեց բոստանչին ու ձենը ավելի բարձրացնելով, կանչեց.

- Տղերք, էս ա որ պախրիցը խոսք ընկավ, ես ձեզ մի բան պատմեմ:

- Պատմի, Օվակիմ բիձա:

- Մի տարի սարումն էի: Եկան, խաբար բերին, թե բա թողո՞ղ հիվանդացել ա, քեզ ուզում ա, արի: Սարիցը վեր կացա, հիմի տուն եմ գալի: Ճամփին ծովեցի, ասի կարելի ա որսից, բանից պատահի: Ման եկա, ման, մի տեղ տեսնեմ բրնուտումը մի բան խշխշացնում ա, թփերը ժաժ ա տալի: Սխալեմ, էս թե մոշահավ ա, մոշահավի բան չի, թե անասուն ա, ինչի չի երևում: Մի քար գցեցի թփուտը. մին էլ տեսնեմ՝ մի պախրի ճուտի ականջներ ցցվեցին, էլ ետ ցածացան, ու սկսեց թփերը ժաժ տալ, ճամփա բաց անել, որ փախչի: Թվանքն երեսս կալա հենց թփերի էն ժաժ եկող տեղը: Թվանքը որ տրաքեց, սա վեր թռավ, դուրս ընկավ ու ետ գետնովը դիպավ: Տղերք, հիմի մի ձեն ա ածում, մի տնքում ա, ոնց որ մեռնող երեխա: Ուստա որսկաններից լսել էի, ասի՝ էս ա, սրա մերը ինձ տեսել ա, էստեղից փախել, որտեղ որ է հիմի ետ կգա: Մտա մի ծառի տակ, ճամփա պահեցի: Շատ մնացի թե քիչ, մին էլ տեսնեմ՝ հրես եկավ, բայց ո՞նց եկավ, ես տեսա, դուք ոչ տեսնեք, մի խոսքով մոր նման, թվանքի ձենը իր երեխի վրա լսած մոր նման: Եկավ տեսավ իր ճուտը հրես անշունչ, արևակոլով մի ծառի տակ փոված: Տղերք, դունչը մեկնել ա, ոնց ա տխուր մզզացնում, ոնց ա վերքը լիզում... Թվանքը վեր կալա, էդտեղից քաշվեցի, եկա տուն: Եկա տուն, եկա տեսա երեխեն դժար ա, հոգու հետ կոփվսն ա տալի, տնքում ա: Տղերք, էն օրը չի, էն օրվա աստո՞ճն ա. էնպես էն պախրի ճուտի նման ա տնքում, որ աչքս խուփ եմ անում, հենց իմանում եմ՝ դեռ էն թփի կողքին եմ կանգնած: Վերջապես, երեխեն մեռավ. հիմի մերն ընկել ա վրեն-բառաչում ա... Ասում եմ, փառքդ շատ ըլի, աստո՞ժ, ինչ ա մեր ու էն սարի պախրի զանազանությունը՝ ոչինչ... ամենի սիրտն էլ սիրտ ա, ամենի ցավն էլ՝ ցավ...

Օվակիմ բիձու տխուր պատմության տպավորության տակ միառժամանակ լուռ էինք:

- Օվակիմ բիձա, չէ որ ասում են պախրեն էլ տեր ունի,- խոսեց շալակտար Ղազարը:

- Ունի, բաս, պախրեն մեծ տեր ունի:

- Ետնա էդ դրո՞ւստ բան ա:

- Դրուստ ա, բաս: Որսկան Փիրումն ինքը գլուխ որսկան էր, ու նրա գնդակը իր օրումը գետին չէր ընկած: Մի անգամ մի պախրա

ա վիրավորում: Պախրեն փախչում ա, սա ընկնում ա ետևիցը: Քշում ա տանում հասցնում Ջորավոր կաղնըքու տակը: Էստեղ, Ջորավոր կաղնըքու տակին, պախրեն չոքում ա. պախրեն չոքում ա, որսկան Փիրումը թվանքն երեսն ա կալնում: Հենց էս տոժան ըոպեին Ջորավոր կաղնըքուց մի դուռն ա բացվում, մի սիրուն հարսն ա դուրս գալի, էս սիրուն հարսը դուրս ա գալի՝ որսկանի դեմը ծղրտում:

- Ինչ ես հալածում իմ անմեղին, անհրավ մարդ, ինչ ա արել քեզ: Ագահ, ոչ կշտանաս դու, որ չես կշտանում լիքն աշխարհքում: Բժվանքդ արևով լցվի, գեղակդ խմոր դառնա, չորանա էդ թվանքը բռնող կուռը...

Միայն որսկան Փիրումը խելոք մարդ էր, գլխի ա ընկնում, որ էս որսի տերն ա, ձեռաց թվանքը գցում ա մի ծառի ճյուղքի, անիծելուն պես ծառի ճյուղքը տեղնուտեղը չորանում ա:

- Օվակիմ բիձա, ուրեմն էդ ա, որ ասում են՝ որսկանությունը անիծած ա:

- Անիծած ա, բաս, մին որսկանությունը, մին էլ ձկնորսությունը, երկուսն էլ անիծած են: Հնուց դրած նզովք ա, որ որսկանի ու ձկնորսի փորը կշտանա ոչ: Որսկանի վրա Քյարամն էլ նզովք դրեց: Երբ էրվելով իր Ասլու ետևից ման էր գալի՝ մի վիրավորված պախրա տեսավ: Տեսավ՝ անասունը մղկտալով շունչը տալիս ա, հորթն էլ մոլորած մնացել ա կողքին կանգնած, էստեղ սազն առավ ու մի խաղ ասավ:

Մենք խնդրեցինք Օվակիմ բիձուն, որ էդ խաղն ասի մեզ համար, ու ծեր բոստանչին իր պառավ ձենով խարույկի առաջ երգում էր մուօը ձորում.

*Հէյ, պարոններ, տեսա կանանչ գարունքին՝
Էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա.
Սիրուն հորթը մոլոր կանգնած իր կողքին՝
Էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա:*

*Գընդակն առած գընում էր փուչ աշխարհքից,
Գանգատվելով մարդու անգութ արարքից,
Արյուն տալով, մըղկըտալով իր վերքից՝
Էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա:*

*Աստված սիրող՝ որսին թրվանք չըբռնի,
Երկինք սիրող՝ որսի միսը թող չառնի.
Դարդոտ Քյարամ տեսավ ծովում արյունի՝
Էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա:*

* * *

Ամենքը քնեցին. ես մնացի գարթուն: Գիշերն էս տեսակ տեղերում
անսովոր մարդը չի կարողանում քնել, հազար ու մի ձեն է լսում, հազար
ու մի բան է երևակայում:

Էն անշուշտ գիշերվա հովն էր, որ շարժում էր սիմֆոնիորները, բայց
ինձ թվում էր, թե Օվակիմ բիձու ասած պախրեն էր բոստանը մտել:
Գիշերվա մթության մեջ հեռվում սև կերպարանքներ էին երևում ու
կարծես շարժվում էին:

Ու անքուն էի ես:

Գիշերվա մի ժամին դուրս եկա դպիի դուռը: Պարզ աշևանային
գիշեր էր: Զոր ցուրտը սեղմում էր: Ձորերը խուլ թշշում էին: Նրանք էլ
ասես քնել էին, Օվակիմ բիձու նման փշշացնում էին խոր ու հանգիստ:

Բայց Քարվան-դուան աստղը արդեն դուրս էր եկել, մեր ծամփա
ընկնելու ժամանակն էր: Ես վեր կացրի իմ ընկերներին: Նրանք շտապով
հագան իրենց տրեխները, ու վեր կացանք դեպի Եղևուտի կիրճը...

* * *

Արշալույսից առաջ մենք դարան էինք մտած Եղևուտի կիրճում: Ես
իմ դիրքից պահում էի առաջիս ընկած բացատը: Դիմացս կանգնած էր
խոր ու անթափանցելի մութն անտառը:

Հետզհետե գիշերվա խավարն սկսեց նոսրանալ: Ժայռերը խոժոռ,
քնաթաթախ դուրս նայեցին աղջամուղջի միջից: Երկինքն սկսեց գու-
նատվել ու պարզվել: Ապա երևաց Եղջերուն՝ Լուսաստղը: Վեր կացավ
վաղորդյան զեփյուրը: Ծաղիկները շարժեցին իրենց գլխիկները, խո-
տերը դողդողացին, տերևները շրջացին: Անտառն սկսեց գարթնել:
Մոտակա թփից մի ծիտ ձկաց, մի ուրիշը՝ մյուս թփից, մեկն էլ հեռվից...

Ես անևկատելի դուրս էի եկել իմ թաքստից ու գմայլած դիտում էի շուրջս՝ բնությունը, էն սրբազան ժամին, երբ ծագում է առաջին լույսը:

Հանկարծ մի ձայն... չորացած ծյուղ կոտորվեց մոտիկ անտառում: Նայում եմ էն կողմը: Անտառը տակավին մութն է: Աչքս չի որոշում, թե ինչ կա էնտեղ, միայն պարզ լսում եմ զգույշ ոտնաձայնը, որ խաշամը կոխելով առաջ է գալի՝ խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ... Բան չի երևում, բայց դարձյալ խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ, մոտենում է ավելի ու ավելի... Եվ, ահա, դուրս եկավ...

Ես առաջին անգամն էի տեսնում եղջերուն ազատ բնության մեջ: Նա դուրս եկավ մի խաղաղ հպարտությամբ, վեհ ու չքնաղ, ինչպես բնության էն ամեն գեղեցկությունների տերն ու թագավորը: Կիսովին, դեռ անտառի մթության մեջ կանգնեց, թուխ դունչը դրավ գետնին, ապա թե գլուխը բարձրացրեց, վայրենի շնորհքով ոլորեց երկայն վիզը ու նայեց իմ կողմը:

Ամենագեղեցիկ հայացքը, որ ես տեսել եմ իմ կյանքում:

Ես շփոթվեցի, ամաչեցի, ուզեցի թաքցնել հրացանս... Ծարժվեցի թե չէ՝ նա շտապով ետ թեքեց իր կարապի վիզը, վիզը ետ թեքելուն պես հարևան դիրքից որոտաց որսկան Օսեփի հրացանը: Հրացանի ձայնից անտառն որոտաց ու սկսեց ճոճնալ: Էն եղջերուն էր փախչում:

- Հա՛յ, քո տունը չքանդվի,- ինձ հանդիմանելով դուրս թռավ որսկանն ու վազեց դեպի մոտիկ բլուրը, տեսնի՝ ո՞ր կողմից կերևա փախած որսը: Առավոտը բացվում էր, և էնքան լուս էր, որ կարողացանք կանանչ խոտերի վրա գտնել թարմ արյան հետքը:

Վիրավորված էր եղջերուն: Արյան հետքը բռնեցիք ու գնացիք որոնելու:

- Էսքան որ արյուն է տվել, ինչքան ուզում է գնա՝ մերն է,- հայտնեց որսկան Օսեփը:

* * *

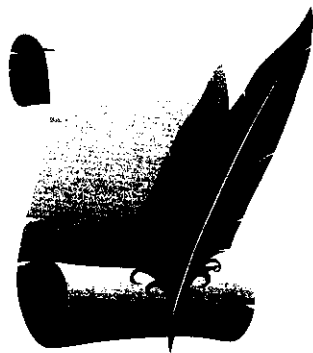
Իրիկնապահին նրան գտանք մի խոր անտառում: Նա ընկած տեղից իր երկայն վիզը մեկնեց մեզ վրա: Ես տեսա՝ ինչպես չէր կարողանում գլուխը պահի, շարժում էր անդադար ու նայում էր մեզ իր պղտոր, շշկլած, անորոշ հայացքով: Հանկարծ կարծես գլխի ընկավ,

աշխատեց վեր կենա, ծնկները վեր բարձրացրեց ու կրկին ճողփալով ընկավ իր արյան մեջ՝ մի ծանր, անզոր թառանչով:

Որսկանը վրա վազեց... Ես ուզեցի մի բան ասեմ, ամաչեցի... Նա բռնեց եղջերվի գլուխը, ոլորեց գեղեցիկ վիզը: Ես կրկին ուզեցի մեջ մտնեմ... դարձյալ սիրտ չարի... Եվ ահա դաշույնը փայլատակեց...

Ես երեսս շրջեցի, իբրև թե սարերին եմ նայում: Ետևից մի խուլ տևքոց լսեցի... ու, չգիտեմ ինչու, սկսեցի մտածել կյանքի ու մահվան մասին, և էնպես տգեղ էր թվում ինձ կյանքը...

1909

I

ՔԵՌԻ ԽԵՉԱՆԸ

- **Ք**արի լիս ձեզ:

- Մ՛, բա՛րով, բա՛րով, քեռի Խեչան: Աղջի, չայ բերեք, հաց բերեք, արաղ բերեք քեռի Խեչանի համար: Է՛, խեր ըլի, քեռի Խեչան, ինչ կա, ինչ է պատահել, որ դու քաղաք ես եկել:

- Ինչ պետք է պատահի. ձեր կարոտն էիք քաշում: Ասի՝ մեռնիլ կա, ապրիլ կա, մի գնանք տեսնենք:

- Շնորհակալ ենք, շնորհակալ ենք, քեռի Խեչան:

Քեռի Խեչանը դեսից-դենից խոսելով թեյ խմեց, հաց կերավ, վերջը լոցն և սկսեց չիբուխ քաշել: Մին էլ չիբուխը բերանից հանեց, թե՛

- Բա էս ո՞նց պետք է ըլի:

- Ինչը, քեռի Խեչան:

- Էս, որ էրեխին սալդաթ ես տալում:

- Չգիտեմ... ես ինչ կարող եմ անել...

- Էլ ինչը ո՞րն ա, հրեն քեռեկինդ նստած լաց ա ըլում:

- Դե ասա, ինչ որ կարող եմ անել՝ պատրաստ եմ:

- Ասում եմ՝ գնանք մի մետրիկեն հանենք, տեսնենք ինչ ենք անում:

- Լավ, համեցեք գնանք:

Գնացիկը կոնսիստոր:

Դիվանապահին խնդրեցի՝ քեռի Խեչանի ցույց տված թվականի մետրիկական մատյանները հանեց, ման եկանք, քրքրեցինք, քեռի Խեչանի տղեն չկա:

- Էդ ոնց ա, ախպեր:

- Դե չկա, էլի, քեռի Խեչան:

- Հլա մի քանի տարի էլ ցած մտիկ արեք, կարելի ա սխալվել ենք: Նոր մատյաններ բերինք, ման եկանք, կրանց մեջ էլ չկա:

- Մենք սխալվել ենք... անպատճառ սխալվել ենք, էլի,- կրկին խոսեց քեռի Խեչանը:- Երեխեն իմ հաշվով մեծ պետք է ըլի: Մըթամ պետք է ասեի բարձր մտիկ արեք, ցած եմ ասել:

- Լավ, քեռի Խեչան, բարձր էլ մտիկ կանենք:

Նոր մատյաններ բերինք, նորից ման եկանք: Դարձյալ չկա:

- Չկա, քահանեն գրել չի:

- Բա էս ո՞նց պետք է ըլի:

- Դե որ չկա՝ ինչ անենք... Գուանք, քեռի Խեչան:

- Գնալով ո՞նց կըլի... հրեն քեռեկինդ նստած լաց ա ըլում:

- Դե ինչ անենք, որ չկա:

Դուրս եկանք: Մի հիսուն քայլ գնացինք, քեռի Խեչանը կանգնեց:

- Կա՛ց հլա:

- Ինչ կա, քեռի Խեչան:

- Մըթամ էս ո՞ր եկանք, ուր ենք գնում:

- Մեր տունն ենք գնում, էլի:

- Ետո էդ էլավ որ...

- Բա ինչ անենք:

- Ախր էնտեղից էստեղ քու անունը տվել եմ եկել, հիմի որ գնամ ինչ խաբար տանեմ:

- Դե ինչ անեմ, քեռի Խեչան, մատյաններն էն էին, էնքան տարի տեսանք, տակնուվրա արինք. չկա:

- Ո՞նց թե չկա. էն ոնց ա ամենի տղեն էլ կա, հենց իմը չկա...

- Դե որ էդպես է, ինչ անենք:

Քեռի Խեչանը մինչև տուն բան չխոսեց:

- Հը՞, ինչ արիք,- հարցրեց կինս:

- Դեռ հալա տեսնենք,- պատասխանեց քեռի Խեչանը:

- Էլ ինչ տեսնենք, մատյանումը գրած չի, վերջացավ գևաց,- մեջ մտա ես:

Քեռի Խեչանը տևքաց:

- Վերջացավ, վերջացավ, ես էլ ինչ ծամփով եկել եմ, էն ծամփովն էլ ետ կերթամ մեր տունը,- վճռեց ու վշտացած նստեց, սկսեց չիբխին զոռ տալ:

Ճաշի ժամանակն եկավ: Լուռ նստած ճաշում էինք, հանկարծ քեռի Խեչանը ճաշն ընդհատեց ու ինձ դիմեց.

- Բա էս որ հիմի գևամ՝ քեռեկնկանդ ինչ ասեմ:

- Ընչի՞ համար:

- Էս մետրիկականի:

- Վահ, չկա, չկա, քեռի Խեչան. տերտերը գրել չի, չկա:

- Է, դե ասում ես, էլի:

- Ինչպե՞ս թե ասում ես, էլի. քեզ ասում են՝ չկա: Քեռի Խեչանը դարձյալ տևքաց ու չիբուխը սարքեց:

Ճաշից հետո մտա իմ առանձնասենյակը, որ հանգստանամ: Մտածում էի, թե էս ինչ տեսակ մարդիկ են մեր գյուղացիք...

Մին էլ տեսնեմ՝ ներս մտավ քեռի Խեչանը:

- Քնո՞ւմ ես:

- Հա՛ :

- Բա էս քնելու ժամանակ ա՞:

- Բա՛ ինչ անեմ, քեռի Խեչան:

- Ախր ես եկա էստեղ մնացի, բա ինչ ես անում:

- Ի՞նչ անեմ, քեռի Խեչան:

- Էս մետրիկի համար բա ի՞նչ ես ասում:

- Վահ, զարմանալի մարդ ես, ա՛յ մարդ, քեզ հայերեն ասում են՝ չկա՞, չկա՞, քեռի Խեչան:

- Դե լավ, լավ, էլ ինչ ես նեղանում, չկա, ես էլ կգևամ մեր տունը:

Մնաք բարով,- ու քրթմնջալով դուրս գևաց:

- Գևաս բարով. դե ինչ անեմ, որ չկա:

Վեր կացա, տեսնեմ՝ քեռի Խեչանը պատշգամբում նստած չիբուխ է քաշում: Գլխարկս վերցրի, որ տանիցը դուրս գամ:

- Էդ ո՞ր ես գևում,- ետևիցս կանչեց քեռի Խեչանը,- բա ինչ ես ասում...

- Բան չեմ ասում:
- Գևո՞ւմ ես...
- Հա՛:
- Էլ մետրիկեն չես տեսնի՞լ...
- Չէ՛, չեմ կարող:

Էս պատմությունից հետո քեռի Խեչանը գնացել էր գյուղումը պատմել, թե իր տեղը նեղ էր, եկել էր քաղաք՝ ինձ խնդրել, որ օգնեմ, իսկ ես ասել էի՝ չեմ կարող, ու ոչ նրա խոսքին էի ականջ դրել, ոչ երեսին էի մտիկ արել:

II

ՆԵՍՈՅԻ ՔԱՐԱԲԱՂՆԻԱԸ

Կիրակոսը մրսել էր, անկողին էր ընկել, տանջվում էր տաքության մեջ: Հարևանները հիվանդի շուրջը հավաքված օդեն լիքը զրույց էին անում ու չիբուխ քաշում:

- Տղե՞ք, սա որ քրտնի ոչ, բան չի դառնալ, եկեք սրան մի քարաբաղնիս անենք,- ծխի միջից առաջարկեց Նեսո բիձեն:

- Հա, էդ խելքս կտրեց,- հավանություն տվեց մի ուրիշը:

- Դրան էլ ուրիշ ծար չկա,- ձեն տվին էս ու էն կողմից:

- Կիրակո՞ւս...

- Հը՞:

- Ասում ենք՝ քարաբաղնիս անենք, ինչ ես ասում:

- Վախում եմ... չդիմանամ...

- Տո՛, կդիմանաս, երեխա հո չեն:

- Դե... դուք գիտեք... ձեզ... մատաղ:

- Աղջի, պղինձը ջուր լցրեք բերեք. մի փեշ էլ քար բերեք կրակն ածենք տաքանան:

Պղինձը դրին կրակին, քարերն ածին կրակի մեջ ու նստոտեցին: Նեսո բիձեն սկսեց պատմել, թե քանի հոգի են ազատվել քարաբաղնիսով. Մատնանց Դանելը, Մաթոսանց Մինասը, Ծատուրանց Ստեփանը, Մաշկավորանց Միկոն, մինչև որ ջուրն եփ եկավ, քարերն էլ կարմրեցին:

- Դե, ժամանակն ա, վեր կացեք:

- Տղեք, վախում եմ...- կանչեց հիվանդը:

- Դու սո՛ւս կաց: Աղջի, մի երկու հաստ լեհեք բերեք, մի չորս ու հինգ ուժով տղեք էլ եկեք էստեղ:

Ծորերով փաթաթած եոման ջրով լիքը պղինձն ու հիվանդին դրին իրար հետ, կարմրած քարերը լցրին ջրի մեջ. քարերը թշշացին, ամպի նման գոլորշին սկսեց բարձրանալ, շտապով վերմակները ծածկեցին ու չորս կողմից վրեն պինդ նստոտեցին:

- Հա՛յ, խեղդվեցի՛,- խուլ գոռում էր հիվանդը:

- Խեղդվիլ չես... տղեք, պինդ նստեցեք: Գլուխն ու ոտները ամուր պահեցեք:

Հիվանդը աղաղակում էր, օրհասական ջանքեր էր անում շարժվելու, բայց հինգ-վեց աժդահա տղամարդ վրեն նստած չէին թողնում:

- Ո՛ր ես գնում,- կանչում էին էս ու էն կողմից, վերևից սեղմում ու հռհռում:

- Հիմի թե չքրտնի՛:

Ու Նեսո բիձեն, հիվանդի վրա նստած, չիբուխը բերանին շարունակում էր իր պատմությունը:

- Մի տարի էս մեր Աբգարն էլ էսպես մրսել էր: Ղանթափու ծաղիկ բերին, չայ շինեցին խմացրին, պրաշոկ բերին, ջուր արին, տվին իրան, քացախ քսեցին, բան չի դառավ:

Ասի՛ տղեք, բերեք ես դրան մի քարաբաղնիս անեմ: Թե՛ դե դու գիտես: Բերի մի թեժ կրակ արի, Գարան տատի պուրակը կտրած պղինձը ջուր լցրի վրեն դրի, քար հավաքեցի աժի շեղջը: Ջուրն եփ եկավ, քարը կարմրեց: Սա թե՛ վախում եմ: Ախր նա էլ սրա նման մի լեղապատառ օքմին ա:

- Ադա, ընչի՛ ես ասում, Աբգարը հո սրտոտ մարդ ա:

- Վա՛յ, է՛, նրա սրտոտը որն ա: Մի աշունք ես մի արջի բուն գտա: Եկա ասի՛ Աբգար, արջի բուն եմ գտել, արի գևանք արջին բնիցը հանենք: Գևացինք: Ես մի ձող վեր կալա էս արջի բունը խորխորեցի: Մին էլ հանկարծ էն անտեր արջը դուրս եկավ ու ինձ կալավ: Աբգար, քոմագ հա քոմագ: Ո՞վ կտա Աբգար. մին էլ տեսնեմ՝ հրեն փախած գնում ա: Արջի ձեռիցը մի կերպով պրծա եկա տուն: Ասում եմ՝ ադա, դու էս ինչ արիր: Թե՛ եկա տուն, որ թվանք բերեմ: Սուտ: Վախիցը փախավ:

- Էն էի ասում, հիմի սա կանգնել ա, թե՛ Նեսո ջան, վախում եմ, ինձ քարաբաղնիս մի անիլ:

Ականջ չի դրինք, բերինք կեծացած քարերն եփման ջուրը լցրինք ու հենց էնպես, բուրդ վեր ըլելով, սրա հետ կոխեցինք տեղի տակը.– վա՛յ, մեռա հա, մեռա: Լսողն ո՞վ ա: Վրեն նստոտեցինք: Ես եմ, էս մեր Ղուկասն ա, Փիլոն ա, Գաբոն ա, Արուֆն ա: Հիմի սա տակիցը գոռում ա, ո՞նց ա գոռում... Էնքան գոռաց, մինչև դինջացավ: Բաց արինք, տեսանք ջուր ա կտրել: Էն էր ու էն, լավացավ, տեղիցը վեր կանգնեց ողջ, առողջ մարդ:

Նեսո բիձու պատմությունը որ վերջացավ, վեր կացան վերմակները ետ քաշեցին: Գոլորշին օդեն բռնեց: Բայց Կիրակոսը...

- Կիրակոս:

Ժած չի գալի:

- Կիրակոս...

Պատասխան չի տալի:

- Կիրակո՞ս,- ձեն տվին, շարժեցին, քաշքշեցին: Կիրակոս չկա:

- Ա՛յ տղա, էս ո՞նց էլավ,- մոլորված արտասանեց Նեսոն: Մյուսները լուռ էին:

- Վա՛յ, տունս քանդվեց...- ծղրտաց Կիրակոսի կինը: Իրար հրհրելով տղեքը դուրս եկան կտուրը: Ու մինչդեռ ներքև Կիրակոսի կինը սուգ էր անում, կտերը արևում նստոտած տղեքը պատմում էին, թե քանի-քանի հոգի են խեղդվել քարաբաղնսից. Հանըսանց Հարոնը, Մելիքանց Վանեսը, Հախվերդոնց Աղեն, Ծիմալանց Ծամիրը... ո՞ր մինն ասես:

- Տո՛, դե ճակատի գիր ա, էլի, հո նրանց էլ Նեսոն չի խեղդել:

Նեսոն լուռ, գլուխը կախ արած լսում էր ու չիբոխ էր քաշում:

1910

Ինչքա՛ն ծիծաղեցին էն գիշեր...

Ամենքը գաղթականներ էին: Նոր էին Թիֆլիս հասել: Զանոն էլ նրանց հետ էր: Իր հոր փեշիցը բռնած նա անց էր կացել ճյուղոտ սարերով, ամալի, ցուրտ դաշտերով, երկա՛ր-երկա՛ր ճանապարհ:

Նա չէր հասկանում, թե ինչու պատահեց էն ամենը, ինչ որ ինքը տեսավ. էն հրացանների ճայթյունը, էն աղաղակը, էն ծուխն ու կրակը, էն փախուստը, որ փախչում էին ամենքը, ամենքը... Եվ չէր հասկանում, թե ինչպես եղավ, որ իր մայրիկը կորավ էն ժամանակ:

Հայրիկը փախցրեց իրեն ու իր փոքրիկ եղբորը՝ Սուրիկին: Ամբողջ ճանապարհին հայրիկը պիտո՞ գրկած էր Սուրիկին, իսկ Զանոն բռնած էր փեշից: Ճանապարհին հաճախ լաց էր լինում Սուրիկը: Հայրիկն աշխատում էր նրան տաքացնել ու հանգստացնել.

- Սո՛ւս, Սուրիկ ջան, սո՛ւս:

Ամեն անգամ Զանոն էլ հոր ետևից կրկնում էր. «Սո՛ւս, Սուրիկ ջան, սո՛ւս», ու միշտ էլ ավելացնում էր. «Մայրիկը հիմի կգա»: Նա զարմանում էր, թե ինչո՞ւ հայրիկն էլ չի ասում՝ մայրիկը կգա: Հայրիկը հենց ասում էր՝ կհասնենք Թիֆլիս... կհասնենք Թիֆլիս...

Վերջապես հասան Թիֆլիս:

Մի մույժը, մոռյլ ու ցեխ աշնան իրիկուն էր, որ հասան Թիֆլիս: Զանոն մտածում էր, թե Թիֆլիսում կարոտած մարդիկ են սպասում իրենց, որ դեմ կգան կգրկեն, կհամբուրեն, գուցե և մայրիկը նրանց մեջ լինի: Ոչ ոք չերևաց: Ամենքը անց էին կենում նրանց կողքով: Միևնև անգամ նրանք, որ մոտենում մի բան էին տալի կամ հետաքրքրվում,

այնպես էին վերաբերվում՝ ինչպես աղքատների: Եվ այստեղ իմացավ նա առաջին անգամ, որ հայրիկն էլ հայրիկ չի, ոչ Սուրիկը՝ Սուրիկ, ոչ էլ ինքը՝ Զանո, այլ «գաղթականներ» են: Հայրիկը և մյուս գաղթականները գնացին ման եկան, շատ խնդրեցին սրան, կրան, ցույց տվին երեխաների վրա, որ հոգևած էին, մրսում էին, երկար խնդրեցին, երկար սպասեցին, մինչև որ բերին էս տունը:

Միակ լամպը աղոտ լուսավորում էր հին մեծ սրահը, մի ծայրից մյուսը: Պատերի երկարությամբ տեղավորվել էին գաղթականները ընտանիք-ընտանիք: Զանոյի հայրն էլ իր երկու երեխաների հետ մի անկյունում էր տեղավորվել: Հայրիկը թինկը տված՝ ծոցն էր առել Սուրիկին, իսկ Զանոն մի զույգ կոշիկ գրկին նստած էր նրանց կողքին: Ու էնպես լավ էր զգում Զանոն իրեն... էլ չկար էն երկյուղը, որ տեսան, էլ չկային երկար, ցուրտ ծամփեքն ու սովը: Տաք սենյակում հաց էր կերել ու հոգևությունից հետո մի ախորժեղի հանգիստ էր զգում: Քունը տանում էր թեն, բայց նա մտածում էր էն փոքրիկ աղջկա վրա, որ ժպտալով իրեն նվիրեց գոգին դրած կոշիկները: Ինչ լավն էր էն աղջիկը, ինչ լավն էին նրա ժպտուն, զվարթ աչքերը, ինչ լավն էր էն տաք ապահով սենյակը, ինչ լավն էր էն գիշերը...

Քաղաքում մի խումբ տիկիներ հևամաշ շորեր էին հավաքել ու բաժանում էին գաղթականներին: Գաղթականներից ոմանք ստացած շորերն էին շինում, հարմարեցնում իրենց, ոմանք հաց էին ուտում, ոմանք ծխում ու զրույց անում:

Էն գիշեր ամենքն էլ լավ էին զգում իրենց, ամենքն էլ ուրախ էին: Իրենցից որը ներս էր գալի՝ քաղաքացու մի որևէ շոր հագին կամ կրկանկոշիկները ոտներին, էս ու էն կողմից սրախոսում էին, ծիծաղում, ուրախանում: Մանավանդ երբ ներս եկավ էն խեղկատակ Մարտոն: Ամեն ծիծաղելի բան էլ հակառակի նման հենց նրա հետ էր պատահում: Զգիտես ում խելքին էր փչել, մի հին ցիլինդր էին տվել նրան ու մի թևը կուտրած հովանոց: Եվ ահա գաղթականների ուրախ ժամանակ դռնից ներս մտավ Մարտոյի հովանոցը, նրա ետևից՝ ցիլինդրավոր Մարտոն: Գաղթականները առաջին բոպեին շփոթվեցին, բայց տղաներից մինը շուտով ծանաչեց, վեր կացավ ցիլինդրին զարկեց, ցիլինդրը գետին թռավ, մի ուրիշն էլ հովանոցը փախցրեց, ու մեջտեղը կանգնեց էն

մասխարա Մարտոն:

- Տո, Մարտո, քու տունը չքանդվի, տո, մասխարա...

Ամբողջ սրահը սկսեց հռհռալ:

- Տո զարկե՛ք էդ խեղկատակին:

Ու սկսեցին կատակով զարկել Մարտոյին, էս կողմը քարոջ տալ, էն կողմը ձգել: Ինչ ծիծաղ ընկավ սրահը, ինչ ծիծաղ: Ծիծաղում էին ամենքը, ծիծաղում էր Ջանոն: Եւ ուզեց Սուրիկին վեր կացնի, որ եւ էլ ծիծաղի, բայց Սուրիկը քնած էր: Զվարթ աղմուկի մեջ կամաց-կամաց իր քունն էլ տարավ ու նվերը կրծքին սեղմած քնեց Ջանոն:

Քնեց, և ահա եկավ, երևաց մայրիկը: Տխուր էր մայրիկը, բայց Ջանոյին ժպտում էր:

- Մայրիկ, մայրիկ, տեն, էն աղջիկը տվեց ինձ... Էնպես լավ աղջիկ էր, էնպես լավ աչքեր ուներ, էնպես լավ մայրիկ ուներ... մայրիկ... մայրիկ...

Ու երկար, երկար մայրիկի հետ էր Ջանոն, երբ վեր թռավ մի գիլ ձեռից: Գաղթականներից մինն էր, որ ընդհանուր աղմուկի մեջ երգ էր երգում:

*«Արև շողցեր ա պայծառ,
Նախշուն ա դաշտ, ծյուղն ու ծառ,
Հրդկի վերն հավաքվեր՝
Կուձվըլյան մեր հավքեր,
Վայ լն, վայ լն...»:*

Այնինչ մյուս անկյունում Մարտոն դեռ անում էր իր ծաղրածությունները ընդհանուր ծիծաղի մեջ: Քնաթաթախ Ջանոն չէր հասկանում, թե որտեղ էր գտնվում. բայց որտեղ էլ լիներ, նրան թվում էր, թե սրահը լիքն էր մոտիկներով, հարազատներով, տաքությունով ու լուսով, զվարթ քրքիջով, հայրիկի շնչով, մայրիկի ժպիտով, էն աղջկա պայծառ հայացքով, հայրենի երգի մրմունջով...

Ամենքն էլ էնտեղ էին, ամենքն էլ ուրախ... Եվ ինչքան ծիծաղեցին էն գիշեր ամենքն էլ, ինչքան ծիծաղեց Ջանոն...

Ինչ ուրախ գիշեր էր, ինչ ուրախ գիշեր...

Մի հիշողություն թուրք-հայկական ընդհարումներից

1905 թվի աշնան էր, թուրք-հայկական ընդհարումների ամենակատաղի ժամանակը: Ես իմ հայրենիքումն էի՝ Լոռու սարերում: Մենք մի ժողով արիևք ու որոշեցինք, թե՛ լոռեցիներս չենք կոպում մեր հարևան թուրքերի հետ, որովհետև եթե ուժեղ ենք՝ անխղճություն է դա, իսկ եթե թույլ ենք՝ հիմարություն է: Բարձրացնում ենք սպիտակ դրոշակ և աշխատում ենք սերն ու խաղաղությունը պահել մեր սարերում ու ձորերում:

Բայց շուտով պարզվեց, որ սերն ու խաղաղությունը շատ են խրթին բառեր, և լավ չեն հասկանում ո՛չ հայը, ո՛չ թուրքը: Մարդիկ գազան էին կտրել, թողնված էին իրենք իրենց, և ոչ միայն հայը թուրքին է ուտում, թուրքը՝ հային, այլև թուրքը՝ թուրքին, հայը՝ հային: Եղբայրն եղբորը չէր խնայում, ընկերն՝ ընկերին, հարևանը՝ հարևանին, մեծը՝ փոքրին, զորեղը՝ տկարին: Իհարկե, այս աշխարհքում անկարելի էր կատարյալ սեր ու խաղաղություն պահել:

Եվ ահա մի օր էլ տեղեկություն է գալիս, թե այսինչ տեղը մի քանի մահմեդական են սպանված: Կենդանի մնացածները փախել են և կայարանը:

Մի խումբ ձիավորներով շտապում ենք և կայարանը: Կայարանը գրեթե դատարկ է: Գնացքների երթնելությունը դադարած է, ծառայողներն ու առևտրականները՝ ցրված: Լոռու ձորերի երկարությամբ

ոռևալով փչում է նոյեմբերի ցուրտ քամին: Կայարանի առջև, ծանա-
պարհի մեջտեղը կանգնած է մի մենակ մարդ:

- Փախածներից մինն է, - բացատրում են կողքիս ձիավորները:

Դեռ բավական հեռու ենք: Նա մեզ չի նկատել: Երեսը հակառակ
կողմը կանգնած է օտար, մենակ, դատարկ, ահռելի ձորում, թշնամու
հողում:

Մի որոշ տարածության վրա կանգ առանք, իջանք ձիերից: Ես
դիմեցի դեպի նրան: Շտապում եմ մի թուփե առաջ ուրախացնել նրան,
թե ապահով է ու գտնվում է իր եղբայրների մեջ, ուզում եմ մի թուփե
առաջ վայելել այդ վայրկյանի գերազանց հաճույքը: Մեր ձիաներից մինը
խրխնջաց: Նա ետ նայեց, տեսավ զինված մարդկանց բազմությունը,
տեսավ ինձ, որ գնում եմ ուղիղ իրեն վրա ու սարսափահար տեղիցը
թռավ... Թռավ, բայց ուր գնա... Մտավ կայարանի դռան տակն ու կուչ
եկավ: Ես վազեցի:

- Մի վախիր, մի վախիր...

Բայց նա արդեն բառաչում էր՝ սարսափով լիքն աչքերը հառած
երեսիս:

- Մի վախիր... ինչո՞ւ ես վախենում... ամոթ չի՞...

Բայց նա իմ բառերը չէր էլ լսում, բառաչում էր ավելի զարհուրելի,
և երբ իրեն հասա, ակխուսափելի օրհասը տեսնելով առաջին, մի
վայրկյան ուզեց մի բանով պաշտպանվել և, ասես թե հանկարծ հի-
շելով, ձեռքը տարածեց դեպի ջինջ կապույտ երկինքը ու սպառնալի
աղաղակեց.

- Ալլահ՛հ...

- Ալլահը կա, հապա՛... Քանի որ նա կա՝ ընչի՞ց ես վախենում. վեր
կաց:

Ձեռքը բռնեցի, նա վեր կացավ: Ինձ թվաց, թե դեռ լավ չէր
հավատում, և կարծես ստուգելու համար մին էլ ցույց տվեց երկինքը:

- Ալլահ վար... (Աստված կա):

- Մի վախիր, արի, ինձ հետ արի:

Նա սառած, դողալով գալիս էր իմ կողքին: Հանկարծ փոձկաց ու
սկսեց լաց լինել:

- Ինչո՞ւ ես լաց լինում, ումի՞ց ես վախենում... Դու մեր ղոնաղն ես...

մեր ախպերն ես...

- Ախր չէ՞ որ ալլահ կա էնտեղ...

- Կա, կա. մի վախենար...

Ես նկատեցի, թե ինչպես ավելի սկսեց նա դողալ, երբ մոտեցանք մեր ձիավորներին: Երբ հասանք՝ նրանց էլ ցույց տվեց երկինքը:

- Ալլահ...

Մի գյուղացի, որ ծանաչում էր սրան, առաջ եկավ.

- Բարով, Բայրամ,- ասավ ու սկսեց հանդիմանել:

- Այ մարդ, չես ամաչո՞ւմ, լաց ես ըլում: Փառք աստծու, ազատվել ես, էլ ինչի ես լաց ըլում. ամոթ չի՞:

- Ձեզ դուրբան, ես էլ ձեր ախպերն եմ...

- Իհարկե, մեր ախպերն ես... Մի՛ վախենար, ադի հետ գնա:

Ես ներս տարա նրան այն սենյակը, որ պատրաստել էին ինձ համար, ասի, որ ոչ ոք ներս չմտնի, առանձին խոսելիք ունեմ հետը:

Տաք սենյակում վառարանի մեջ ծարձատում էր թեժ կրակը:

- Նստի՛, Բայրամ:

Նա նստեց կրակի դեմը՝ թախտի վրա: Ես նկատեցի, թե ինչքան էր ուժասպառ եղած: Ուզեցի հաց բերել տամ ուտի, արգելք եղավ:

- Երկու օր է հաց չեմ կերել, բայց իշտահ չունեմ իսկի. շատ եմ քեզարած... քուս է շատ տանում...

Եվ ընդարմացած թեքվում էր դեպի մութաբեն:

- Մարդը չի կարող իմանալ, թե ինչ կա իր առջևը պահված,- սկսեց խոսել ասես ինքն իր հետ:- Պարսկաստանի խորքից վեր կացա եկա աշխատանք անեմ, տանեմ քյուլփաթ պահեմ – էս պատահեց...

- Հանգստացի՛, Բայրամ, հանգստացի՛...

- Ամեն բան սուտ է, մենակ ալլահն է ճշմարիտ...

- Ճշմարիտ ես ասում:

- Ամենքս ալլահով մին ենք:

- Մին ենք,- կրկնեցի ես:

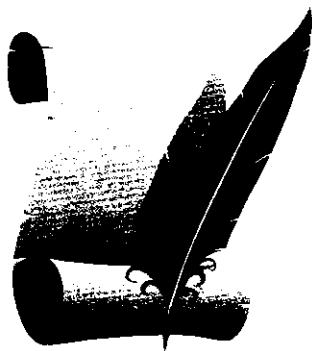
- Նա է քեզ դրկել,- մրմնջաց վերջին անգամ:

Ես լռեցի:

Նա քնեց: Ես նայում էի նրան, և ինձ թվում էր, թե նա հանգստանում էր ալլահի հովանավորության տակ, որ ասես թե նայում էր վերևի

ջինջ կապույտից, իսկ <ես> նրանից պահապան էի կարգված, որ ոչ ոք չխանգարի Բայրամի հանգիստը: Ես այն թուպեին զգում էի իմ պաշտոնի ամբողջ վեհությունը, և ոչ ոք, ոչ ոք չէր կարող խանգարել նրա հանգիստը:

1911

1

Խորն աշունքին Լոռու սարերով անցկենալիս մի գյուղում մուտք վրա հասավ: Հյուր ընկա Անդրիաս քեռու տանը, որ մի հին ու փորձված հովիվ էր:

Սարերում սովորություն կա, որ տեսան մեկի տունը հյուր եկավ՝ հարևանները կհավաքվեն եկվորի գլխին, կհետաքրքրվեն, հարցուփորձ կանեն՝ իմանան ինչ կա, ինչ չկա աշխարհքում: Եվ ահա հետզհետե գյուղացիք հավաքվեցին Անդրիաս քեռու օթախը:

Տանտերը բուխարին թեժ արավ, մենք էլ, ով ինչպես ուզեց, տեղավորվեցինք լեն ու արձակ տախտերի վրա ու սկսեցինք զրույց անել:

Էս խոսակցության միջոցին գյուղի շներն սկսեցին անհանգիստ հաչել ու ոռնալ:

- Գել է,- միաբերան բացականչեցին գյուղացիք:
- Ընչի՞ց եք իմանում,- հարցրի ես:
- Գիլահաչ են տալի, աղա:
- Գիլահաչը ո՞րն է: Մի՞թե շները միշտ մի տեսակ չեն հաչում:
- Չէ, աղա, գիլի վրա ուրիշ տեսակ են հաչում, մարդի վրա ուրիշ:

Մարդկանցից էլ՝ գողի վրա ուրիշ տեսակ են հաչում, անցորդի վրա՝ ուրիշ: Խմբի վրա ուրիշ տեսակ են հաչում, կենդու մարդի վրա՝ ուրիշ...

Հենց էս խոսքի մեջն էինք, որ մի հրացան տրաքեց, շների հաչոցը սաստկացավ ու միաժամանակ մի աղմուկ բարձրացավ:

- Հասեք, հեյ... տարա՛վ, տարա՛վ, հեյ...

Գյուղացիք դուրս թափեցին:

2

Գյուղիցը դուրս գիշերվա մթնում լսվում էր խուլ աղմուկ:

Ես մենակ էի մնացել: Տան կնանիքն էին միայն դռան առջև հավաքված վաշ ու վիշ անում: Միջների պառավն անիծում էր.

- Վո՛ւյ, անտեր մնաս դու, անտեր:

Ու մրմնջում էր «Գիլկապի» աղոթքը:

«Ալալոս,

Գալալոս,

Գելը կապեմ երկու բըթով,

Երկու բըթով, երկու մատով,

Աստվածածնա քաղցր կաթով,

Սուրբ Սարգսի ձիու ձարով,

Նահատակաց կարմիր քարով:

Գիլի ծամփեն մուրր անեմ,

Գիլի ատամը խըմոր անեմ,

Ոտները թուլ,

Ականջը խուլ...»

Ու կրկնում էր.

- Վո՛ւյ, անտեր մնաս դու, անտեր...

- Էն ֆնչ է, կանի,- հարցրի ես, թեն համոզված էի, որ գել էր:

- Գել է, որդի, գել: Ոչխարը սարից գեղն են բերել – ետևիցն եկել է:

3

Վերջապես խառնիխուռն, բարձր-բարձր խոսելով ու ծիծաղելով, եկան գյուղացիք:

- Աղա, բա որ ասինք:

- Ուրեմն գե՛լ էր:

Ինձ պատասխան տալու փոխարեն առաջ բերին մի թխադեմ

17-18 տարեկան պատանու:

- Այ տղա, Սիմոն, էդ ո՞նց էլավ:

- Այ տղա, դե էն ա, ոչխարը բերում էի, տուն անեմ: Բերի գեղին մոտեցրի, մին էլ տեսեմ ոչխարը դեսուդեն խախալ-խախալ է անում. շունն էլ հա է անում, թե ոչխարի մեջն ընկնի: Հենց էս ժամանակը շները թփի տակիցը մի գիլի վեր կալան ու ետևիցը լարվեցին:

- Հասի՞ հա հասի, բռնի՞ հա բռնի...

Մին էլ տեսեմ ոչխարը կտրկան էլավ ու փախս առավ: Ետ մտիկ տամ, որ մի անտեր գել էլ մի ոչխարի բռնել է, հետը կողք-կողքի ընկել ու պոչով ետևիցը քշում է, ոչխարն էլ հետը չափ ընկած գնում է, ոնց որ հարսանիքի ձիավոր ըլի...

- Հա՛յ հա հա՛յ...- շուտ եկա դեսը: Թվանքը որ տրաքեց, սա ոչխարը թող արավ փախավ:

- Անտերը ոչխարի միջին տապ արած է էլել, հա՛,- նկատեց քեռի Անդրիասն ու դարձավ դեպի ինձ:- Էդպես է դրանց սովորությունն, ա՛ղա: Էգ ու որձ գնում են: Մինը ոչխարիցը մոտիկ տապ է անում կամ եթե աջողեցնում է՝ հենց ոչխարի միջին է տապ անում, մյուսը գալիս է երևույթ ըլում, խաբսը տալիս, շանն ու չոբանին առնում փախչում: Տապ արած ընկերը ետևիցն էս խառնակ ժամանակը ոչխարը տանում է: Ծատ անգամ էլ ոչխարը տանում է պահում ու ետ գալիս ընկերին օգնության: Ուստա, չոբանը փախած գիլի ետևից գնալ չի, գիտի, որ ետևուց վտանգ կա պատրաստած:

- Սա էլ է լավ ժամ եկել,- գովեցի ես պատանի հովվին,- կարողացել է գիլի բերանից անփորձանք ազատել ոչխարը:

- Գիլի բերանից անփորձանք ոչխար ազատիլն ինչպես կլինի, աղա,- խոսեց պատանին:- Գելը տեսավ, որ ոչխարը ձեռիցը գնում է, մինչև իմ հասնելը մի ոխելում ոչխարի դմակը պոկեց տարավ:

- Հա՛, էդպես է,- դարձյալ մեջ մտավ տանտերս:- Գելը ոչխարին հասավ թե չէ, եթե տանելու հնար չկա, դմակին կտա ու մի տալումը դմակը կպոկի:

- Տավարին էլ հասավ թե չէ՝ բողազիցը կբռնի, քեռի Անդրիաս,- մեջ մտավ մի տավարած:

- Տավարին էնքան էլ հեշտ չի,- պատասխանեց քեռի Անդրիասը:- Տավարիցը մինը գոռաց թե չէ, ամբողջ տավարը հասկանում է բանն

ընչումն է, որովհետև գիլի գոռացնելն ուրիշ տեսակ է, իսկույն բոլորը հավաքվում են, քամակ-քամակի տալիս ու պոչները դեմ անում, կանգ-նում...

- Տավարը հեշտ է շաղվում, քեռի Անդրիաս, ու հեշտ էլ գիլի փայ է դառնում: Էն, ինչ ձին է անում գիլի հետ, ոչ մի անասուն չի անիլ:

Ձին գիլի հոտն առավ թե չէ, ականջները սրում է, փոռացնում, փունչացնում, ու ձեռաց բոլոր ձիերը հավաքվում են մի տեղ: Մադիանները իրենց քուռակները մեջտեղն են առնում ու նրանց շրջապատում կանգ-նում, երեսները, դեպի ներս, քամակները դեպի դուրս – գելերի կողմն արած՝ քացիները պատրաստի: Ու աստուծ հեռու տանի, թե մի գել մոտեցավ: Բայց կովում գիլի համար ամենավտանգավորը որձ ձին է: Որձ ձին մադիանների հետ շրջանի մեջ չի մտնում: Բաշը թափ տալով ու փոռացնելով կատաղի պտտվում է շրջանի չորս կողմը, հարձակվում է գելերի վրա ու առաջն ընկած՝ գելին տրորում, ջարդում առաջի ոտնե-րով կամ քացու մի զարկով փռում գետին:

Եթե մադիանը մենակ է, քուռակը դոշի տակն է առնում ու կանգ-նում:

Մենակ ձիու էս կողմն, էն կողմն է թռչում գելը ու հանկարծ վրա է թռչում բողազիցը բռնում կամ մի զարկով փորը պատռում: Երբեմն քնթիցն էլ է բռնում, շունչը կտրացնում: Երբեմն էլ ձիու առաջն է ընկնում ու փախսը տալիս, իբրև թե վախենում է. ձին էլ դունչը տնկած ետևիցն է ընկնում, իբրև թե հալածում է: Հանկարծ ետ է դառնում ու բռնում:

- Էդ հո էշն է,- խոսեց քեռի Անդրիասը:- Գելն էշի հետ խաղում է, խաղում ու ականջներն իրեն քաշում, առաջը փախսը հարում: Էշն ընկնում է ետևիցը, իբրև թե հալածում է: Էսպես հեռացնում է, հասցնում մի ապահով տեղ ու ետ դառնում ուտում... Դրա համար էլ ասում են՝ «Իշի գերեզմանը գիլի փորն է»:

- Ոչխարն էլ է գիլի ետևիցն ընկնում,- նկատեց մի ուրիշը:

- Հենց գելն էլ էդ երկուսին՝ էշին ու ոչխարին, ամենից շատ է սիրում:

- Իսկ ամենից քիչ մոտենում է խոզին ու գոմշին:

- Բա ի՞ծին:

- Պա՛, ի՞ծի բանը ծիծաղ է: Խամ գելն ի՞ծին բռնած ժամանակը է՞ծը

Էնպես է ծղղում, որ գելը թոզ է անում, փախչում:

- Բայց միթե գելն էղքան անվախ ու համարձակ մոտենում է գյուղին,- հարց տվի ես:

- Գելը, երբ որ կուշտ է, շատ վախկոտ կենդանի է, աղա,- պատասխանեց քեռի Անդրիասը:- Բայց հիմի սկսվում է գիլի դժար ժամանակը: Չմեռը գալիս է, անտառի որսը դժարանում է, ապրանքը սարից ցած է գալիս՝ տուն է մտնում: Գիլի ապրուստը կտրվում է: Սովը որ նեղացնի՝ գեղ էլ կմտնի, դեռ տուն էլ: Սովի ձեռիցը ձմեռը գալիս է շեմքիցը շուն է տանում լափում: Մուկն է որսում: Ծառի փթուակ է ուտում, իր լակոտն է ուտում... Դե, սովն է պատճառն, էլի, որ ձմեռը միանում են, բոլուկ (ոհմակ) են կազմում, որ ուժեղ լինեն, միասին հարձակվեն...

Չմեռը դեռ էլի մեզանում, մեր սարերում, մեր անտառներում մի բան է ճարվում, նապաստակներ են կամ ուրիշ մանր-մուկ կենդանիներ: Վերջապես եղևիկների ու եղջերուների ետևից են ընկնում, քշում են դեպի սառած գետերը: Տանում են սառույցի վրա ծղատում – ու վրա են հասնում խեղդում, ուտում: Բայց էն ինչ դաշտ տեղերն են, որ դրանք էլ չկան, գելը սովից ավելի համարձակ ու վտանգավոր է դառնում: Ծատ անգամ կատաղում է: Ու դաշտ տեղերը մարդկանց վրա էլ է հարձակվում ու վնասում:

- Տղեք, դե խոսքն էստեղ ինձ տվեք, էն կողմից խոսեց շորագայլիցի Ավոն և սկսեց իր պատմությունը:

- Մեզանում, դաշտ տեղերում, գելը շատ ավելի վտանգավոր է, քան սար տեղերում: Մեզանում գելերը ձմեռվան գիշերը գալիս են գեղի մեջը ման գալիս: Ծներին պահում ենք, որ չտանեն-չուտեն: Չմեռները մեզանում շատ վտանգավոր է մենակ ծանապարհորդելը, մանավանդ, եթե մութն էլ վրա հասավ: Այ, ձեզ պատմեմ իմ գլխին եկած մի դեպք:

Ծիրան անուռով մի եզն ունեինք: Մի ձմեռ էս եզը կորավ: Ախպերս ինձ դրկեց ման գալու: Ես էլ էսպես 16-17 տարեկան ջահել տղա եմ: Գնացի գեղի չորս կողմը ման եկա ման – չգտա: Գոմահանդ ունենք, էնքան էլ գեղիցը հեռու չի: Ասի՝ եզը սովոր է, կարելի է էդ կողմն ըլի գնացած: Գնացի էդ գոմահանդը: Գնացի, էս գոմը նայեցի, էն գոմը նայեցի, վերջը տեսնեմ՝ դրուստ որ եզը մի գոմումն է: Եզը դուրս

արի. դուրս գամ տեսնեմ՝ արդեն մուրօն ընկնելու վրա է: Սիրտս մի ահ ընկավ: Տեսնում եմ, որ լուսով չեմ կարող գեղը հասնեմ: Մտածում եմ՝ գնամ-չգնամ:

Ինչ անեմ...

Չորս կողմս ամայի ձյունապատ դաշտ, շեն չկա, ձեն չկա. ձեռիս էլ՝ մի ծիպոտ ու մի դանակ:

Ինչ պետք է անեմ: Աստծու անուրը տվի, եզն առաջս արի քջեցի: Մի քիչ տեղ անց էի կացել, հանկարծ իրիկվան էն դառը քամու հետ մի տխուր ձեն ընկավ ականջովս: Կանգնեցի, ականջ դրի...

Տեսնեմ՝ գիլի ոռնոց է, ո՞նտ՛...

Ո՛ւ... Էս ոռնոցին միացավ ամբողջ խումբը, ու սարսափով լցվեց դաշտը: Մտիկ տամ, որ աջ կողմս, հեռվում, մթան մեջ, ջուխտ-ջուխտ վառված ծրագների մի բազմություն է շարժվում... Էլ ինչ. ձեռաց հասկացա, որ գելերի աչքերն են – սոված բոլով է... Եզը ետ տվի դեպի գոմերն ու քշում եմ, ո՞նց եմ քշում, վազում եմ, ո՞նց եմ վազում... Ետ նայեմ, որ արդեն գալիս են: Եզը թող արի փախա, ընկա գոմը: Ընկա գոմը, բարձրացա սևերի գլխերին. գերանների վրա դատարկ տեղեր են լինում է...

- Հա՛, իմանում եք, կոնդերի վրա:

- Հա՛, էդ կոնդերից մեկին վեր էլա: Դեռ չէի տեղավորվել – մին էլ տեսնեմ եզանս գոռոցը բարձրացավ: Զարմանք բան է, թե էնքան տարածությունը ինչպես մի երկու րոպեումը կտրեցին ու հասան:

- Վա՛հ, գիլի ոտին ինչը կհասնի,- խոսեց քեռի Անդրիասը:- Էն սարի գլխիցը որ մի բան նկատեց մին էլ կտեսնես կողքիդ դուրս եկավ: Դրա համար են ասում, էլի, թե գելն ազրեիլ է:

- Հա՛, էն էի ասում,- շարունակեց շորագլայցի Ավոն:- Եզանս գոռոցը բարձրացավ ու իսկույն էլ կտրեց, խոխոցն ընկավ: Խոխոցն էլ կտրեց, միայն գելերի ժնգժնգոցն եմ լսում ու լսում եմ ոնց են լափում...

- Վա՛յ Ծիրան ջան...- դուրս թռավ սրտիցս: Բայց ինչ Ծիրանի ժամանակն է: Ես իմ գլուխն եմ լաց ըլում: Մտածում եմ թե՛՝ էս լավ էր, եզնովը կըլեն մինչն կլուսանա. կամ կկշտանան ու կզնան, կամ, ասում եմ, ինձ չեն գտնիլ... Դու մի ասիլ՝ սոված գիլի բոլով, ես հիսուն ասեմ, դու հարյուր իմացի, ձեռաց հախոել են, ու մին էլ տեսնեմ, մուրթ գոմը

լցվեցին էն ջուխտ-ջուխտ վառած ճրագները ոեխները բաց արած...

Գտան...

Եկել են լցվել, ներքևից ազահ-ազահ ինձ են մտիկ անում: Ես էլ չորացել եմ մնացել վերևը գերանին կպած: Մտիկ արին, մտիկ ու թող արին դուրս գնացին:

Շունչս ետ եկավ: Ասի. «Փառքդ շատ ըլի, աստոծ, էս էր՝ ազատ-վեցի...»:

Դեռ աստծու փառքը բերանումս, մին էլ ինչ եմ լսում: Իմ ուղղությամբ վերևից կտուրը քանդում են, չանգերովը հողը ետ են տալի: Արդեն լսում եմ՝ չանգերը կոծերին են դիպչում...

Սառը քրտիկքը վրա տվեց... Շտապեցի տեղս փոխեցի, անց կացա մյուս կոնդի վրա կուչ եկա:

Բաց արին, կոճը վեր կալան, տեսան տակին չկամ:

Էլի եկան ներքև: Մտիկ արին, որ մյուս կոնդի վրա եմ. ետ դուրս գնացին: Հիմի էս կոնդի վերևից սկսեցին քանդել կտուրը:

Դարձյալ տեղս փոխեցի: Էսպեսով՝ նրանք քանդելով, ես տեղս փոխելով՝ հասանք վերջին կոնդին:

Էլ ո՞ր գնամ:

Եկան մտիկ արին կատաղած ու ետ գնացին: Քանդում են, ո՛նց են քանդում...

Մի սուր դանակ ունեի գրպանումս, հանեցի, բաց արի ու ձեռքիս բռնած՝ մտքումս աղոթք եմ անում.- Տեր աստոծ, դու ինձ ազատ անես էս նեղ տեղիցը...

Իսկ հենց անգաճիս վերևը քանդում են: Քանդելով հասան կոճերին: Հասան կոճերին, մինը կոճերի արանքովը թաթը մեկնեց, որ կոճը ետ քաշի: Թաթը բռնեցի ու էս սուր դանակովը զրոթ կտրեցի... Թաթը փախցրեց, ոռնալով, կոնծկոնծալով ետ գնաց, ու կտերն իրարով անցան: Իմացել էի, որ գելերի մինը եթե վիրավորվեց՝ մյուսները վրա են թափում նրան ուտում: Ասի՝ ուրեմն սրան ուտում են: Հիմի սպասում եմ, որ սրան կուտեն կարծես ետ կգան: Էլի դանակս ձեռիս պատրաստ սպասում եմ:

Ականջս ձենի է: Գիշերվա մի ժամին, ոնց որ երագում՝ մի բարակ ձեն եմ լսում.- Ավո, հեյ...

Ինձ են կանչում...

- Տեր աստոծ, միթե ինձ են կանչում... Միթե ախպերս է... Միթե մերոնք են... Գոմից ձեն եմ տալիս, գոռում եմ.

- Աղանիկ, հեյ... Հստեղ եմ... Գոմումս եմ... Գելերն ինձ ուտում են... Օգնեցեք, հեյ...

Էլի ևրանք ձեն են տալի, իմ ձենը չեն լսում, թեն ես շարունակ կանչում եմ:

Մին էլ տեսնեմ հրացանները տրաքեցին, ետևից լավեցին հեռացող գելերի կաղկանձն ու մարդկանց հարահրոցը: Պարզ ձանաչեցի ախպորս ու մեր գեղացի տղերանց ամեն մեկի ձենը:

- Ավո, հեյ...

- Հստեղ եմ... Հստեղ եմ... կենդանի եմ...

Ներս թափեցին գոմը:

- Փառք քեզ, աստոծ... Փառք քեզ, աստոծ,- ուրախացած ու զարմացած կանչում են ամենքը: Ցած եկա վերջին կոնդի վրից: Ախպորս գիրկն ընկա ու սկսեցի հեկեկալ:

- Էլ լաց մի ըլի, գևա աստծուն փառք տուր, որ էսօր նոր մորից ծնվեցիր,- կանչեցին էս ու էն կողմից ու ինձ դուրս բերին դուսը, ուր թափված էին մեր Ծիրան եզան ոսկորները:

Դեռ լուսը չէր բացվել:

Հեռվից լսվում էր գելերի ոռնոցը:

4

Շորագյալցի Ավոյի պատմությունից հետո խոսքն ընկավ գիլի ոհմակի (բոլուկի) վրա:

Երկար ձմեռներն ու ապրուստի դժվարությունն են պատճառը, որ գելերը ոհմակ են կազմում,- բացատրում էին գյուղացիք:

Ոռնում են, իրար կանչում, հավաքվում, միանում, որ ուժեղ լինեն թե՛ հարձակվելու և թե՛ հարձակման դիմադրելու ժամանակ:

Ամեն միևր մենակ հեշտ կհաղթվի ձմեռն ու կկորչի, քան թե խմբով, և ամեն միևր մենակ չի կարող էն ծանկել, ինչ որ կձանկի խումբը:

Եվ հավաքվում են հիսունով, հարյուրով, մի քանի հարյուրով:

Սարսափելի բան է գիլի ոհմակը, մանավանդ էդ լինում է ձմեռը, գիլի ամենաքաղցած ժամանակը, երբ շատ անգամ գելը քաղցից կատաղում է: Էդ ժամանակ, ասում են, գելերը իրենք էլ են իրարից վախենում: Երբ ոհմակով մի տեղ կանգնում են հանգստանալու՝ շրջան են կազմում ու էլպես են վեր թափում, որ իրար երես պահեն, չեն հավատում մեկմեկու: Վախենում են իրար ուտեն: Բայց ոմանք էլ ասում են նրա համար են էդպես անում, որ իրար տեսնեն ու հարկավոր դեպքում իսկույն նշան տան իրարու, և իբրև թե բոլորը նայում են իրենց գլխավորին:

Գիլի համար մուօթը, ճամփի դժվարությունը, հեռավորությունը ոչ մի նշանակություն չունեն:

Գելն էնքան արագավազ է, որ մի գիշերվա մեջ երեք-չորս օրվա ձիու ճամփա կկտրի: Իսկ գիլի սրատեսության վրա էսպես մի գրույց կա ժողովրդի մեջ:

Ասում են: Մի անգամ արծիվն ու գելը վեճի բռնվեցին, թե իրենցից ո՞րն է ավելի սրատես: Գելն ասավ՝ մի ամպոտ օր ես սարի գլուխն ելա, ամպի միջով մտիկ արի տեսա՝ հեռու մի դաշտում մի սև ցելի (վարած հողի) մեջ մի ակոսում մի սև գառն է նստած:

Արծիվն էլ թե՛ ես էլ երկնքի երեսն ելա, ներքև մտիկ արի, մի ծխնետույզի միջից տեսա կրակի վրա դրած մի պղինձ խուփը վրեն: Խփան ճեղքիցը նայեցի, տեսա պղնձի միջին կաթը, կաթնի երեսին էլ մի սիպտակ մազ:

Էսքան արագավազ ու սրատես գազան է գելը: Եվ էս ամենի հետ միասին շատ խորամանկ:

Նա մինչև լավ չիմանա, որ հարձակումն ապահով է – չի հարձակվի: Ուրիշ բան է, եթե սովից խելագար մի գել իրեն կորցրած գցի ափաշկարա վտանգի մեջ. բայց սովորաբար գելը շատ է զգույշ ու խորամանկ:

Մի գյուղացի էսպես պատմություն արավ: Ասում էր. մի տարի թակարոդ էի սարել: Առավոտը վաղ վեր կացա գնացի տեսա մի գել է ընկել մեջը: Միայն ոտիցն է ընկել, ու ոտը փշրվել է, սատկել է: Վեր կալա թակարոդիցը հանեցի, էն կողմը գցեցի: Մինչև գլուխս կախ ես թակարոդովն էի եղած, մին էլ տեսնեմ՝ վեր կացավ կաղին տալով փախավ: Հա՛յ հա հա՛յ, էլ ո՞րտեղ, իրեն տվեց անտառը: Դու մի՛ ասիլ

անտերը ստամեռնուկ տված է եղել:

Գիլի ոհմակն էլ, ձմեռը ծամփա կտրելիս իրար ետևից է գնում – ծլլաշարուկ, ու միշտ ամենից ուժեղն ու փորձվածը առաջին է գնում: Եվ սա երկու հարմարություն ունի նրանց համար: Մին, որ առաջի գևացողները ձևի մեջ կոպար (շավիղ) են բաց անում, ետևից եկողների համար բաց-պատրաստ ծամփա է լինում, մին էլ որ ոչ ոք չի կարող իմանալ, թե իրենք քանիսն են եղել: Եվ էդ է պատճառը, որ ոչ մի որսկան չի կարող ասել, թե էս ոհմակը, որ անցել է, քանի գել է եղել մեջը:

Աստված հեռու տանի, թե ոհմակի աչքովը մի որս ընկավ: Ուրիշ գազան լինի, թե ընտանի կենդանի, իսկույն չորս կողմից շրջապատում են ու էլ փրկություն չկա: Իսկ կծղակավորներին, հատկապես եղնիկ-ներին ու եղջերուներին, քշում են դեպի սառած գետերը, սառույցի վրա ծղատում ու վրա թափում կամ քշում են դեպի բարձր ժայռերը, ժայռերից թոցնում ու իջնում ներքև լափում:

Ոհմակը վտանգավոր է և մարդու համար: Եթե բազմություն չեղավ՝ մի կամ երկու մարդից ոհմակը չի վախենալ, թեկուզ հրացան ունենան: Մինչև անգամ հրացանն ավելի վտանգավոր է: Հրացան արձակես թե չէ, իսկույն կհարձակվեն: Հիմի կասե՞ք՝ հապա ինչի՞ց է վախենում գելը: Էս մասին գյուղացիք մի քանի պատմություն արին:

5

Գելը ոչ մի բանից էնպես չի վախենալ, ինչպես կրակից, առաջինը խոսեց իմ տանտերը, քեռի Անդրիասը:

Մեր կողմերը, դե գիտեք, որ գել շատ կա: Էնպես տեղ ունենք, որ հենց գիլի բուն է, որ կա: Մի մեծ ծմակ ունենք, Մուտկորա ծմակ ենք ասում: Էդ ծմակումը մի թալա (անտառումը բաց տեղ, բացատ) կա: Էդ թալումը էնքան գել կա, որ անունը դրել են Գիլի թալա:

Մի ձմեռնամուտ իրիկուն սարի գոմերիցը տուն եմ գալի: Հա-կառակին էլ էս Ստեփան տղես էլ հետս է. ինը-տասը տարեկան երեխա է: Որ եկանք էդ թալի դիմացը, մի շան ձեն ընկավ ականջովս: Ասի՝ ով գիտի ոչխար են բերել էս կողմերը, չորբանի շունն է հաչում: Ձեն տվի.

- Այ՛ չորան, հեյ...

Էս ձե՛ն տալն էր, էլի:

Շան հաչոցը կտրեց ու, ձեզ մատաղ, մին էլ է՛ն տեսնեմ՝ էդ ծմակիցը գիլի տուտը բաց էլավ, ռեխները բաց արած գալիս են, ո՛նց են գալիս, աչքերս սևացան...

Դու մի՛ ասիլ, հաչողը գել է եղել: Ախր չէ՛ որ գելն ոռնում է, բայց շանից հաչել է սովորում ու շատ անգամ էլ հաչում է:

Ձեռիս թվանք կա, միայն լավ գիտեմ, որ գիլի բոլուկի (ոհմակի) վրա թվանք չեն գցիլ. թվանք գցես թե՛ չէ՛՝ ավելի կատաղի վրա կտան: Երեխեն թե՛ ապի, է՛ն ինչ են:

Ասի՛՝ վախիլ մի՛, քեզ մատաղ, դոչաղ կաց: Արի օգնի էս խաշամն (չոր տերևը) ու չոր ճյուղերը հավաքենք: Չորս կողմից խաշամն ու չոր ճյուղերը ձեռաց կիտեցի ու կրակ տվի, բոցը ծուլ էլավ: Մոտկորա ծմակը լիքը փետ: Միևչև սրանց հասները վրա տվի, թեժ արի. բոցն էլավ ծառերի ծերը:

Սրանք եկել են, ինչքան են եկել, չորս կողմներս կտրել են, հեռու կանգնտել ժնգժնգում են ու ատամները չխկչրխկացնում: Աչքները ծմակի մթան մեջ քուքուրթի (ծծումբի) բոցի նման ջուխտ-ջուխտ վառվում են: Մարդ մտիկ անելիս զարգանդում է:

Երեխեն կպել է փեշիցս ու լաց է լինում:

- Վախիլ մի՛, Ստեփան ջան, վախիլ մի, ես էստեղ եմ... լաց մի ըլի, որ լաց ըլես – կզան մեզ կուտեն...

Երեխեն ձենը փորն է գցել ու փեշիցս կպած դողում է, ո՛նց է դողում...

Տեր աստված, ասում եմ, դու ազատես էս նեղ տեղիցը: Ի՛նչ անեմ: Հույսս դրել եմ կրակի վրա: Էն էլ փետը հատնում է, երեխեն էլ փեշիցս պինդ բռնել է, թողնում չի մի քիչ հեռանամ, փետ բերեմ կրակին վրա տամ:

Մոտիկ մի ցցչորի ծառ կար: Կրակը բոթեցի սրա տակը, սրա կողքին էլ մի կտրած ծառի չոր բլուլ (կատար) կար, է՛ն էլ քաշեցի վրեն, թեժացավ, ոնց թեժացավ, կարմիր լուսն ընկել է ամբողջ ձորը:

Դիմացի սարիցը չորանները նկատում են, որ, ախպեր, էս ձորումը, էս ժամանակին, էս ինչ կրակ պետք է լինի, որ քիչ է մնում ծմակը կրակի:

Մտածում են, մտածում ու ձեն են տալի:

Ականջ դնեմ, որ էս մեր Շամիրի ձենն է:

Ուրախանաք, ինչ որ մենք ուրախացանք: Ձեն տվի.

- Շամիր, հեյ... գիլի բոլուկ է. չորս կողմս կտրել են... երեխեն հետս է... օգնեցեք, հեյ...

Հենց էս կանչելն էր: Մի քանի չոբան իրար հետ ձեն տվին.

- Վախիլ միք, վախիլ միք, գալիս ենք, հեյ...

Ու պարզ լսում ենք, ոնց են իրար ձեն տալիս շտապեցնում, ոնց են շներին կանչում:

- Թոբլան, հեյ, Ղայթար, հեյ, Չամբար, հեյ, Չալակ, հեյ...

Շների կլանչոցը վեր էլավ ու մտավ ձորը:

Էստեղ երեխեն Նորից սկսեց հեկեկալ ու լաց ըլիլ:

- Վախիլ մի, Ստեփան ջան, վախիլ մի, հրես կգան:

- Տղեք, էս մեր Շամբին Թոբլան անունով մի գելխեղղ շուն ուներ: Մին էլ տեսա էս ջան ձենը մոտիկ ծմակում գրնգաց: Սրա ետևից մնացած շները, շների ետևից կրնկակոխ չոբանները: Չոբանների դջըրդուն ու շների հաչոցը ծմակը դրմբացնում է: Մին էլ Ստեփանս թե՛ «Ապի, գելերը փախչում են»:

Ասավ, ու ուրախությունը խառնվեց սարսափին, սկսեց աղաղակել ու առաջն ընկած փետի կտոր, քար, հող շարտել գելերի ետևից:

Էլ գելն ո՞վ կտա: Ծմակի մթնումը կորան, գնացին:

Տղեքն եկան:

- Ա՛յ տղա, էս ինչ բան էր:

- Բանն էլ որն է, ձեր տունը չքանդվի, հապա էսպես, էսպես...

Էստեղից վեր կացանք գնացինք չորանների մոտ, մինչև լուսացավ, առավոտը խմբով եկանք տուն:

Էս բանն, ախպեր, իմ գլուխն եկավ: Կրակը մեզ ազատեց,- վերջացրեց խոսքը քեռի Անդրիասը:

6

- Ուստա Սարգիս, հիմի քո պատմությունն արա,- էս ու էն կողմից ձեն տվին գյուղացիք,- Շորագյալից գալիս ոնց էլա՞վ:

- Էլ ինչ ասեմ, դե գիտեք էլի,- պատասխանեց ուստա Սարգիսը:

- Մենք գիտենք, ամա աղեն գիտի ոչ:

- Պատմի, ուստա Սարգիս, պատմի լսենք, տեսնենք Շորագյալի ծամփին քեզ հետ ինչ է պատահել,- խնդրեցի ես:

Ուստա Սարգիսը զուռնաչի էր: Թինկը տված չիբուխ էր քաշում, վրա նստեց ու սկսեց պատմությունը.

- Շորագյալի ծամփին պատահած պատմությունն էսպես է, աղա ջան:

Մի հացապակաս տարի վեր կացանք ես, դամբաշ (զուռնի ձեն պահող) Ակոփն ու դիուչի (թմբկահար) Դավիթը մեր զուռնադիուլը վեր կալանք, ասինք գևանք Շորագյալա գեղերը հարսանիքներ անենք, հացահատիկ հավաքենք բերենք ձմեռը կառավարվենք:

Դե գիտեք էլի, որ Շորագյալա հացը համ լավն է լինում, համ առատ, իսկ մեզանում, սարերում, սակավ է լինում, եղածն էլ շատ անգամ կարկուտը տանում է:

Գևացինք զուռնա ածելով, հարսանիք անելով գեղեգեղ ման եկանք: Բավական ցորեն-գարի հավաքեցինք, մի ծանոթի պահ տվինք, մենք ետ ծամփա ընկանք դեպի մեր տները:

Գիտեմ ոչ, Շորագյալ եղել եք, թե չէ, Հոռոմ անունով մի գեղ կա. էդ գեղիցը դուրս ենք եկել գալիս ենք դեպի Արթիկ: Եկանք, ծամփին մութն ընկավ: Ծնկահար ձյուն. ցուրտն էլ հո թրի նման մարդի երես է կտրատում: Համփեն էլ լավ չգիտենք: Գևա, թե պետք է հասնես Արթիկ:

Էս մեր Դավիթն առաջին էր գևում: Մին էլ, թե՛ տղերք, եկեք, որ գեղը գտել եմ:

- Այ տղա, ո՞ր է:

- Թե՛ հրեն ծրագները երևում են:

Մտիկ տանք տեսնենք, ծշմարիտ որ, հեռվում շատ ծրագներ են երևում: Միայն ես նկատում եմ, որ էս ծրագները ժաժ են գալի, դես-դեն են գևում:

Ասի՛ տղեք:

Թե՛ ինչ է:

Ասի՛ էս գեղ չի: Մին, որ ձմեռը սրանց գեղերի տների դուռն ու կտուրը փակ, ծրագները չեն երևալ, մին էլ որ՝ էս ծրագները որ տեսնում եք՝ ման են գալի:

Թե՛ բա էս ինչ են:

Ասի՛ գելեր են: Գիլի բուլուկի (ոհմակի) բերան ենք ընկել, պատ-
րաստվեցեք: Ես լսել եմ, որ զուռնի ձենին գելը – էլ վախենում է, թե ինչ,
մոտ չի գալի: Զուռնա-դիօլը սարքեցեք: Էս խոսքումս ենք, տեսնենք
ճրագները մոտենում են, մթնումը, ձնոտ դաշտումը, դեսուդեն վազում
են, ցրվում են, ուզում են մեզ շրջապատեն: Էնքա՛ն են, էնքան են, որ
էլ հաշիվ չկա:

Ես ու Ակոփը զուռնեն զլեցինք, էս Դավիթն էլ դիօլը՝ դը՛մբ հա
դը՛մբ, կեսգիշերին էս վերանա դաշտումը ածում ենք: Զուռնա-դիօլի
ձենը վեր ելավ թե չէ՛ էս գելերս, ոնց որ տեղնուտեղը մեխես, մնացին
իրենց տեղերը մեխված:

Մին էլ ոռնոց վեր քաշեցին, տեր աստված, ինչ ոռնոց: Զուռնի հետ
ձեն ձենի են տվել, ոռնում են:

- Վայ ծիծա՛ղ,- էս ու էն կողմից բացականչեցին գյուղացիք:-
Ուստա Սարգիս, լավ է ծիծաղներդ գալիս չէր:

- Այ տղա, ինչ ծիծաղ կգար, սիրտներս սևացել էր. դանակ տայիր՝
արյուն չէր կաթիլ:

- Ետո՞, ետո՞...

- Ետո մենք ճամփա ընկանք, սրանք էլ մեզ հետ: Մենք ածելով
գալիս ենք, սրանք էլ չորս կողմներս կտրած հեռու մթնումը ցինգիր-
ցինգիր անելով գալիս են: Կարծես պար են գալիս: Գլուխներդ ինչ ցա-
վեցնեմ, էսպես գնալով գիշերվա մի ժամանակը առաջներս մի շան
հաչոցի ձեն լսեցինք հեռու: Էս հաչոցի վրա մի քանի շներ սկսեցին
հաչել ու ոռնալ, ու մին էլ տեսնենք մոտիկ գեղի ճրագները դուռը դուրս
եկան: Սարդկանց ձեները հասնում է մեզ:

Ուրախությունից զուռնա-դիօլի ձենն ավելի զլեցինք:

Քանի գեղին մոտենում ենք, գելերը ետ են ընկնում: Վերջապես
հասանք գեղին, սրանք ետ դառան, կորան:

Գեղացիք ճրագներով, աղմուկով առաջ եկան, մնացին զարմացած:
Տեսնում են՝ երկու զուռնաչի ու մի դիօլչի ածելով գալիս են ու հետները
հարսանքավոր չկա:

- Այ ուստեք, բա հարսանքավորները որտեղ են:

Ասում ենք՝ հարսանքավորները ետ դառան գնացին: Գուզեցին ձեր
գեղը մտնեն:

- Էդ ո՞վ էին որ...
- Գելերը...
- Ո՞նց թե գելերը...

- Ախպեր, ասինք, պատմելու ժամանակը չի, ցրտատար էլանք, մեռնում ենք, մեզ մի տաք տուն տարեք, էստեղ կպատմենք:

Տարան մի տաք օդա, բովսարին թեժ արին, հացը դրին առաջներս, գլխներիս հավաքվեցին էսպես, ինչպես որ մենք հավաքվել ենք, ու սկսեցինք պատմել: Պատմում ենք ու ծիծաղում, պատմում ենք ու ծիծաղում:

Վերջն էլ իմանանք, որ էն գեղը չենք եկել, որտեղ գալիս էինք, ճամփեն կորցրել ենք, ընկել ենք Պարնի գեղ:

7

- Դուք հո կրակն ու զուռնեն եք ասում, բայց գելը մի բանից էլ է վախենում, թե իմանաք ընչի՞ց,- հարց տվեց օտարականը:

- Թոկից,- ձեն տվին մի քանիսը:
- Ո՞նց թե թոկից,- զարմացան չգիտեցողները:

- Հա՛, ծշմարիտ է, թոկը որ ետևիցդ քաշ տաս՝ գելը կվախենա, մոտ չի գալ,- հաստատեց քեռի Անդրիասը:

- Ա՛յ տղա, թոկն ինչ է, որ գելը թոկից վախենա:
- Ո՞վ գիտի, օձի տեղ է դնում, ինչ է, ինչ իմանաս:

- Մեր գեղումը եղո անուևով մի ջահել մարդ կար, պատմեց շո-րագյալցին:- Մի շատ սրտոտ ու քաջ մարդ: Երեսին որ թուր բռնեիր՝ երեսը ետ չէր թեքիլ: Ինքն էլ թրի-թվանքի հետ խաղացող մարդ էր:

Սրանից մի 4-5 տարի առաջ մի ձմեռ գործով գնում է մեր հարևան գյուղերը ու մի քանի օր ուշանում: Մի երեխա ուներ, շատ էր սիրում: Մի իրիկուն լուր է առնում, թե բա՝ երեխեղ հիվանդ է, քեզ է ուզում: Վեր է կենում, թե՛ պետք է գնամ: Սրա առաջն են ընկնում, բռնում են, համոզում են, թե մուրը գիշեր – հազար ու մի չար ու փորձանք, հազար ու մի գել ու գազան, սպասիր՝ ասում են, գիշերը լուս ունի, կլուսանա կգնաս երեխիդ կտեսնես: Սա պղպիս է կանգնում, թե՛ չէ որ չէ, հենց էս կեսգիշերին պետք է գնամ, թուրը վրես, ձին տակիս, ինչ

պետք է պատահի: Ինքանի թարսություն էլի: Չեն կարում հաղթեն, կեսգիշերին ձի է նստում, ծամփա ընկնում: Կիսաճամփին գիլի բոլուկը սրան շրջապատում է: Դու մի ասիլ հետը թոկ ունի, ինքն էլ փորձված, բանգետ մարդ է. թոկը երկար բաց է թողնում ու ձիու ետևից քաշ տալիս: Գելերն էլ մոտ չեն գալիս, երկու կողմից թոկին մտիկ տալով վազ են տալի: Էսպես բավական տեղ անց է կենում: Մի տեղ էլ, ո՞նց է լինում, ի՞նչ է լինում, թոկի ծերը ձեռքիցը դուրս է պրծնում ու վեր է ընկնում: Սա ձին քշում է: Մի քիչ տեղ գնում է, գելերը վրա են տալիս: Թուրը հանում է հենց առաջին հասնողին տալիս... Դե գելերի սովորությունն էլ գիտեք էլի. մինը թե վիրավորվեց – մյուսները նրա վրա կթափեն, կուտեն: Էդպես էլ ձիավորին թող են անում, վրա են թափում էս վիրավորվածին: Եղոս ձիուն մտրակում է, քշում, բավական տեղ քշած գնում է: Գելերը վիրավորվածին լափում են պրծնում, ետ նորից ընկնում սրա ետևից: Սա էլի ուզում է թուրը հանի, որ զարկի, քաշում է քաշում, դուրս չի գալի: Տեսնում է հասնում են իրեն, հերսից պատյանն ատամով կրծոտում է, ինչ անում է, չի անում՝ թուրը դուրս չի գալիս: Դու մի ասի՝ գիլին որ զարկել է, առանց արյունը սրբելու տեղն է դրել, արյունոտ թուրը կպել է պատյանին, ամրացել:

Էլ ի՞նչ երկարացնեմ, գելերը վրա են տալի, իրեն էլ են ուտում, ձիուն էլ:

Մյուս օրը լուրն եկավ, գնացիկք տեսանք արևոտ ձյունի վրա իր ոսկորներն էլ, ձիունն էլ, թուրն էլ, պատահոտած շորերն էլ թափված, ցրված դեսուդեն:

- Բա էն մարդին որ գելերը կերել էին՝ ձեզ էդ բոլորն ո՞վ պատմեց, - հարցրեց մի գյուղացի:

- Հապա մարդուս խելքն ու փորձն ընչի՞ համար է, - պատասխանեց պատմողը: - Գնացիկք տեսանք ձևի պարզ հետքները երևում են, որ կողմից է եկել ու որտեղ է շրջապատել գիլի բոլուկը, որտեղից է եղոն սկսել թոկը քաշ տալ, մինչև որտեղ է քաշ տվել, որտեղ է ձեռիցն ընկել: Մի քիչ էլ գնացած է ու հետքերն իրար են խառնված, տակնուվրա են եղած, ու թափված են գիլի բուրդն ու ոսկորները: Նրանցից բավական հեռու էլ իրեն ու ձիուն են կերել: Թուրն էլ բերիկք, տեսանք պատյանը մարդու ատամներով կրծոտած: Քաշեցիկք, քաշեցիկք չկարացիկք

դուրս քաշել, տվիևք վարպետին, քանդեց, հանեց, տեսնեք՝ արյունոտ, կպած պատյանին:

- Ափսոս մարդ,- էս ու էն կողմից ափսոսացին գյուղացիք: Ա՛յ թե ընչի համար են ասել, թե համբերությունը կյանք է: Ասա՝ հեր օրինածի մարդ, մի քիչ համբերի, լուսանա, էլի...

8

- Տղեք, հավատա, գիլիցն էլ վերը վնասակար գազան չիևի, դուք ինչ եք ասում, խոսեց մի գյուղացի էս պատմությունից հետո:

- Էդպես էլ իմացած կենաք, որ չի լինիլ, հաստատեց քեռի Անդրիասը և դիմեց ինձ:

- Դու ինչ կարծիքի ես, պարոն:

- Ես էլ էդ կարծիքին եմ,- պատասխանեցի ես: Արդեն գրքերից էլ հայտնի է, որ ոչ մի գազան գիլի չափ վնաս չի տալիս մարդուն: Մանավանդ էն երկիրներում, որտեղ գլխավորապես անասնապահությամբ են պարապում: Ամեն տերության մեջ էլ ահագին վնաս է տալիս: Միայն Ռուսաստան տարեկան մոտ մեկ միլիոն անասուն է փչացնում:

- Հապա ինչպես է, որ տերությունները դրա մասին չեն մտածում, մի ճար անում, խոսքս կտրեց մի գյուղացի:

- Ինչպես չեն մտածում: Տերություններ կան, որ առանձին վարձատրություն են տալիս գել սպանողներին: Կանոնավոր կովում են գիլի դեմ: Դրա համար էլ էնպես տերություններ կան, որ մեջներն էլ գել չկա. օրինակ՝ Անգլիան, Գերմանիան...

- Վա՛հ, զարմանքից բացականչեցին գյուղացիք: Ո՞նց թե... հիմի էդ երկիրներում էլ գել չկա՞:

- Չկա...

- Ա՛յ երկիր... Ապրանքդ ազատ բաց թող ու հանգիստ գնա քու գործին...

- Էնպես տերություն էլ կա,- շարունակեցի ես,- որ հաշվով գիտեն, թե քանի գել կա իրենց երկրում, չորսը թե հինգը...

- Էդ ինչ բան է,- ավելի զարմացան գյուղացիները,- մեզանում իսկի մարդի հաշիվը գիտենք ոչ, նրանք գելն էլ են հաշվել:

- Որ ասում ես գելը վերջացնում են, ինչպես են անում, վարժապետ,-

հարցրեց մի ծերունի, որին Սահակ էին ասում:

- Զանազան միջոցներով, բիճա Սահակ: Ինչպես ասի՝ տերություններն առանձին վարձատրություն կամ պարգև են տալիս ամեն մի սպանած գիլի համար, որսկաններն էլ աշխատում են շատ գել սպանեն, որ շատ փող ստանան: Մինչև անգամ կազմակերպված ընկերություններ կան, որ միայն գիլի որսի համար են: Էնպես երկիր էլ կա, օրինակ՝ Իսպանիան, որ եթե տերությունը չի վարձատրում գել սպանողին, ժողովուրդն է վարձատրում: Սպանողը գելը գցում է իշի կամ ձիու վրա ու գեղեգեղ ման ածում, ապրանքատերերից փող է հավաքում: Եվ ամենքն էլ ուրախությամբ տալիս են:

- Չէ՞ ես էդ չէի հարցնում, պարոն ջան, ես էն էի հարցնում, թե ընչո՞վ են սպանում, ինչպես են կոտորում:

- Հա՛, էդ ես հարցնում: Ասեմ, բիճա Սահակ, էդ էլ ասեմ: Իհարկե, հրացանով սպանելն ու թակարդով բռնելը արդեն դուք էլ գիտեք: Բացի հրացանն ու թակարդը, Էնպես տեղեր էլ կան, որ խորը փոսեր են փորում, օրինակ՝ մի սաժեն ու կես խորությամբ, մի սաժեն էլ լայնությամբ: Երեսը ցախ ու մախով ծածկում են, վրեն միս են դնում, չորս կողմն էլ դեռ ցած ցանկապատում, որ գելը թոչի, հանկարծ ընկնի մեջը: Սրանով, իհարկե, չի կարելի շատ բան անել:

Էնպես տեղ էլ կա, որ ամբողջ հասարակություններով հավաքվում են, գնում են շոջապատում անտառի որոշ մասերը: Որսկանները հրացանները ձեռներին պատրաստի երեք կողմը կտրում են, իսկ չորրորդ կողմից մի բազմություն անտառն է մտնում ու հրացան արձակելով, աղմուկով, հարայ-հրոցով, շանով-բանով գազաններին քշում, բերում գցում որսկանների բերանը: Էս էլ անտառոտ տեղերն է լինում, ու էս միջոցն էլ չի մեծ արդյունք տալիս: Պատահում է, որ ահագին աղմուկից հետո մեջտեղը մի կամ երկու նապաստակ են հայտնվում, կամ պատահում է, որ դուրս եկող գազանները անվնաս էլ փախչում, ազատվում են: Ծատ քիչ են սպանվում:

Ռուսաստանի ձնոտ դաշտերումն էլ մի ուրիշ տեսակ որս են անում: Զիով ընկնում են գիլի ետևից: Ծնկահար ձյունի մեջ թաղվելով՝ գելը գոռով է վազում և շուտ էլ հոգնում է: Ետևիցը հասնում են՝ հենց տեղնուտեղը դագանակով սպանում: Բայց ամենից շատ գիլին

կոտորում են թույնով: Սատկած ոչխարը մաշկում են, միսը շերտ-շերտ կտրատում, արանքները թույն են լցնում, ետ կտրից մորթին վրեն քաշում ու տանում, գիշերը հանդերում վեր գցում: Սոված գելեր – գալիս են ուտում ու տեղնուտեղը կոտորվում:

9

- Վարժապետ, ծջմարիտ է, գելը գազան է ու մարդուն էլ շատ է վնաս տալիս, միայն էդ որ պատմեցիր, ախպեր, ինչ թաքցնեմ, մեղքս եկավ,- խոսեց ծերունի Սահակը:

- Հետո՞, գիլին մեղք կգա՞ն որ, Սահակ բիձա,- ձեն տվեց մի հովիվ:

- Ընչի՞, գելը շունչ կենդանի չի,- սկսեց վիճել Սահակ բիձեն:

- Գելն ինչ է որ, մեր շան պես անասուն է, էլի,- խոսքն առավ քեռի Անդրիասը:- Ուղիղ շան պես: Որ էն շունն էլ էն չլուրը գցես, անտեր, սոված թողնես, հալածես, կվայրենանա, կդառնա գիլի պես մի բան, էլի: Ինչպես որ էն սոված, վայրենի գելն էլ, որ բերես կուշտ պահես, պահպանես, խնամես, կընտելանա, կդառնա մեր շան պես տանու կենդանի:

- Հետո՞, գելը տանու կլինի՞ որ, քեռի Անդրիաս:

- Լա՛վ: Ծատ է պատահել: Գիլի ծուտը բռնի բեր տանու արա, տես կլինի, թե չէ:

- Հապա ինչո՞ւ է ասած՝ գելն ինչքան էլ տանու անես, էլի աչքն անտառումը կլինի:

- Էդ էլ է ծջմարիտ: Մի սերնդի, երկու սերնդի աչքն անտառումը կլինի, բայց կամաց-կամաց անտառը կմոռանա, կդառնա տանու կենդանի շան նման: Եվ հենց ինքն էլ շան ցեղից է, էլի: Գելն էլ կազմված է էնպես, ինչպես շունը: Գելն էլ շան պես տարին մի անգամ 3-10, բայց սովորաբար 46 ձագ է ծնում, ու ինչպես շունն իրեն համար բուն է փորում կամ մի անկյուն է գտնում ու էնտեղ ծնում ու մեծացնում ձագերը, էնպես էլ՝ գելը: Կամ գետնում բուն է փորում, էնտեղ ծնում ու մեծացնում իր ձագերը, կամ ընկած ծառի փչակում, կամ մերում, կամ հենց ծմակի խիստ տեղերը, թավուտում: Նա էլ է էնպես սիրում իր ձագերին, ինչպես ամեն մի ծնող կենդանի: Մի վտանգի հոտ առնելիս՝ բերանով շատ զգույշ ու քնքուշ իրենց տեղից տանում է ավելի ապահով

տեղ: Եվ երբեք իր բնի մոտերքում որս չի անիլ ու վնաս չի տալ, որ կասկած չբերի էդ տեղի վրա:

Գիլի էգն էլ, ինչպես շանը, ավելի քնքուշ է, դուռն չի ավելի սուր ու պոչն ավելի բարակ: Գելն էլ, պատահում է, որ նույնպես կատաղում է, ինչպես շունը: Եվ կատաղած գիլից շատ են վախենում ու սարսափով հեռու են փախչում բոլոր վայրենի կենդանիները:

Վերջապես, գելն էլ շան պես 12-15 տարի է ապրում: Ավելի երկար շատ քչերն են ապրում, ինչպես և շների մեջ:

Մի խոսքով, միևնույն կենդանիներն են. մինը՝ խնամքի տակ ու կուշտ, մյուսը՝ վայրենի, հալածված ու սոված: Իսկ սովը... Սովն ինչ ասես կանի, ձեզ մատաղ: Սովը մարդին էլ կդարձնի սարսափելի, ուր մնաց էն անտառի գիլին, խոսքը վերջացրեց քեռի Անդրիասը:

- Ճմարիտ ես ասում, քեռի Անդրիաս,- ասացի ես:- Մեզանում սովորություն չկա, միայն լուսավոր երկիրներում շատ է պատահում, որ մարդիկ վայրենի անասուններին ու գազաններին բռնում են, բերում են տանու անեն, փորձում են, վարժեցնում են, բան են սովորեցնում: Մինը երկու գիլի ծուռ էր բռնել բերել տանը պահել: Կարճ ժամանակում էնքան էին ընտանիացել, որ ազատ տան մեջը ամենքի հետ էլ խաղ էին անում ու շան հետ միասին միևնույն բնումը քնում: Մի քանի ժամանակից ետը մինը սատկում է: Ասում է՝ մենակ մնացածը քանի ժամանակ էր էլ ոչ խաղ էր անում, ոչ կարգին կերակուր էր ուտում: Տխուր վեր ընկած դարդ էր անում ու ոռնում: Իհարկե, հետզհետե մոռացավ ու էլ ետ աշխուժացավ: Մեծացավ, ու, ասում է, մեզ հետ էնքան էր կապվել, որ որտեղ նստում էինք, միշտ կողքներիս վեր էր ընկնում և ուրիշներին չէր թողնում, որ մեզ մոտենան: Ասում է՝ վախեցիկք մարդու վնաս տա, շղթայով կապեցիկք, իսկ մի քանի ժամանակից ետը մի շրջիկ գազանանոցի վրա ծախեցիկք: Անցավ դրանից մի տարի ու կես, թե երկու տարի, լավ չի միտս, էդ գազանանոցին պատահեցի մի քաղաքում: Հետաքրքրվեցի, ներս մտա, ասի տեսնեմ իմ գելը կենդանի է, թե չէ: Ներս մտա հարցրի: Դու մի ասիլ գելը մոտիկ վանդակում պահեցի՞ր է եղել: Ձենս իմացավ թե չէ՝ վեր թռավ, ծանաչեց, ուրախացավ, ու ինչ էր անում, ինչ էր անում, չեք կարող երևակայել: Աշխատում էր ինձ մոտենալ, պոչը շարժելով, ծըմրալով դեսուդեն էր ընկնում վանդակում:

Ինձ էլ թժաց, թե մի մուտիկ, հարազատ արարածի հանդիպեցի և դուրս գալիս մի տեսակ ցավ զգացի:

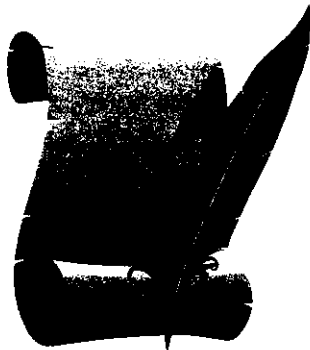
Ինչ կասեք սրան: Ահա պատահած դեպքը: Եվ ճշմարիտ է ասում քեռի Անդրիասը. գելն էլ շան պես մի արարած է, միայն վայրենի, հալածված ու սոված:

Արդեն գիշերվա կեսն էր, որ մեր գրույցը վերջացրինք: Շները դուրսը հաչում ու երկար ու ձիգ ոռնում էին:

- Անտերը գեղի վրա պտիտ է գալիս, հեռանում չի: Հանգստանալու չի, մինչև էս գիշեր մի վնաս չտա: Տղեք, զգույշ կացեք, ապրանք չտաք ոեխը,- ասավ քեռի Անդրիասը գյուղացիներին, որ բարի գիշեր ասելով՝ իրար ետևից դուրս էին գնում մեր օթախից: Դուրսը նրանցից մինը երկար ու գիլ հեյ-հեյ աղաղակեց, ու գյուղի շները հեռու թաղերից սկսած ավելի կատաղի սկսեցին հաչել ու ոռնալ խմբովին:

Սոված գելը պտտվում էր գյուղի չորս կողմը:

1913

Ծրոո... ծրոո... ծրոճրո, ծրոո...

Եւ եք էն թախծալի ծոռոցը, որ ծաղկի բուրմունքի ու կանաչի թարմության հետ խառնված հոսում է գարևան դաշտերի երեսով:

Իհարկե լսել եք և ինչքան եք լսել: Դեռ ով գիտի, գուցե էդ ժամանակ մի ծառի կամ թփի տակ էլ պառկած խորասուզվել եք ջինջ, կապույտ երկնքի խորության մեջ, մաքուր, թեթև երազների մեջ, իսկ չորս կողմերդ ծավալվում է համատարած ծրոո... ծրոո...

Հանդի կամ դաշտի ծղրիղն է՝ իր անթիվ ու անհամար ընկերներով:

Կամ գուցե հիշում եք էն մելամաղձոտ ծոռոցը, որ ամառվան իրիկունները մենակ ու միալար հնչում է գյուղական խաղաղ տան մի որևէ անկյունից: Եվ ինչ դյուրեկան թախիժ է բերում մարդու հոգուն, ինչ խաղաղություն, ու մանկության օրերից, մանկության իրիկուններից, նրանցից էլ կարծես թե դենը՝ հեռավոր ու անորոշ հիշողություններ:

Էս էլ տան ծղրիղն է: Ապրում է տաք անկյուններում, սովորաբար բուխարու կողքին կամ վառարանի ետևը, մի որևէ փոքրիկ ճեղքում: Գիշերները իր թաքստից դուրս է գալի, հացի, պանրի և ուրիշ ուտելիքների փշրանքներ է որոնում, նրանով ապրում ու երգում ամբողջ տարին: Նրա տան մեջ լինելն ու երգելը մեր տատերը բախտի նշան էին համարում:

Ճշմարիտ որ, բախտ է էս տեսակ երգիչ ունենալ տանը:

Հին հույները ծղրիղներին բռնոտում, ածում էին փոքրիկ վանդակ-

ներն ու կախում իրենց լուսամուտների շրջանակներին, որ երգեն:

Եվ, օրական մի թերթ սալաթ ստանալով, գերության հետ հեշտ հաշտվում են ծղրիղներն ու երգում ու ավելի էլ շատ են ապրում, քան ազատ ժամանակը, երբ ենթակա են հազար ու մի փորձանքի:

Մի մեծ միջատագետ, որ և մեծ բանաստեղծ է միաժամանակ, ասում է՝ ես ծղրիղին հաճույքով կղևեի գարևան վերածնության երգիչների գլուխը:

Եվ սրանով՝ միջատ սոխակը քիչ է մնում խլի թռչուն սոխակի փառքը:

Բայց դուք գուցե էս էլ եք փորձել: Ուզել եք գտնել, տեսնել մեր փոքրիկ ու նշանավոր երգչին ու չեք կարողացել: Առաջիդ երգում է, ձենի վրա գնում ես, մին էլ տեսնում ես կտրեց ու սկսեց հեռվից: Էն կողմն ես գնում, հանկարծ լսում ես, որ աջից է երգում, ձախից, ետևից...

Ջարմանում ես, շշկլում ես: Ո՞րտեղ է վերջապես: Ինչ ուզում ես արա, ձենով չես գտնիլ նրան, շարունակ էսպես խաբար կտա:

Բայց ինչո՞ւմ է հևարքը, ո՞նց է անում, որ էսպես խաբսն է տալիս: Ծատ հասարակ ու պարզ բան:

Երկու դողդոջուն, սպիտակ, բարակ, չոր ու թափանցիկ արտաքին թևեր ունի, որոնց եզերքները իջնում են ցած: Սրանց աջը միշտ գալիս է ձախի վրա, ու արմատում տակից մի կոշտ ունի: Էդ կոշտից հինգ փայլուն ամուր երակներ են ձգվում, երկուսը՝ վերև, երկուսը՝ ներքև, իսկ հինգերորդը, որ շեկավուն է և փշփշոտ՝ մեջտեղով:

Հենց սա է էն գործիքը, որ թևին քսելով ձեն է հանում ու նվագում ծղրիղը: Կնտնտոցի (СМЫЧОК) պաշտոն է կատարում:

Ներքևի ձախ արտաքին թևն էլ նույն կազմն ունի, միայն թե սրա կնտնտոցն ու մյուս երակները վերևի կողմից են: Էնպես որ, վերևի ու ներքևի արտաքին թևերի երակները խաչաձև գալիս են իրար վրա:

Կնտնտոցներն իրար քսելիս, նայած թե որ երակին կամ թևի ինչ տեղին է քսում, նրա համեմատ էլ ձենը փոխում է:

Սրա հետ միասին, եթե նվագելիս թևերը բարձրացնում է, ձենը ազատ ու լիահնչյուն է տարածվում, իսկ եթե թևերն իջեցնում է, կպցնում է մարմնին, թևի ձենը խլանում է, էնպես, ինչպես եթե մատդ սեղմես զրնգող ամանին, ձենը խլանա: Եվ նայած, թե որ կողմից ու ինչպես է

թընդ սեղմում, նրա համեմատ էլ մին թույլ է գալիս ճոռոցի ձենը, մին ուժեղ, մին զվարթ, մին ճնշված, մին էս կողմից, մին էն:

Դրա համար էլ ձենը լսում եք, բայց չեք կարողանում նրան գտնել:

Նրան գտնելու համար պիտի գտնեք նրա բունը: Գրեթե միշտ իր բնումն է կամ բնի առաջը ու չի հեռանում:

Ահա, տեսե՞ք բնից դուրս հանած նրա սն գլուխը, դեսուդեն է շարժում երկար շոշափուկները, որ մենք բեղեր ենք ասում: Իմացա՞վ՝ մոտենում ենք – շտապով ետ-ետ գնաց, ներս մտավ, թաքնվեց: Էլ դուրս չի գալ: Բայց ես գիտեմ նրան դուրս բերելու ձևը: Էսպես դեպքերում, երեխա ժամանակ, չոփ էինք առնում, կոխում ծղրիդի մատնաչափ երկարություն ունեցող բունը, խառնում ու ետ հանում: Էլ չէինք իմանում, զարմացած, թե զարհուրած՝ ծղրիդը շշկլած դուրս է գալիս ու դես-դեն ընկնում: Իսկ եթե նորից ներս էր մտնում կամ իսկի դուրս չէր գալիս, ավելի հիմնավոր բան գիտեինք՝ ջուր էինք լցնում նրա փոքրիկ բունը կամ տունը: Էս անգամ արդեն ուզեր-չուզեր մեր երգիչը դուրս էր գալիս արևի տակ:

Տունը ջրով լցվեց:

Տուն որ ասում եմ – հանաք չիմանաք: Ես չեմ եղել նրա տանը, բայց հայտնի միջատագետների ասելով, ծղրիդի տունը թե մաքրության, թե գեղեցկության և թե առողջապահության կողմից ավելի լավն է ու հարմար, քան մարդկանցից շատ-շատերի տները:

Տեղն ընտրում է արեգունի ու ջրփախ մի կանաչ տեղ. արևոտ, առողջ ու դիրքը գեղեցիկ: Բնի մուտքի վրա սովորաբար կախված է լինում մի փունջ խոտ կամ ծաղիկ, որ համ դուռը ծածկի չար աչքերից, համ հովանի լինի շոգի դեմ: Մուտքի առաջ փոքրիկ ավլած բակը:

Ինչպես մուտքը, էնպես էլ ներսը՝ սենյակը, պարզ, մաքուր ու չոր: Իսկ ներսի սենյակի պատերը կոկ ու հղկած, դեռ սենյակում էլ պահարան: Ու միշտ էլ, քանի կենդանի է ու ապրում է իր բնում, աշխատում է ավելի ու ավելի գեղեցկացնի, կատարելագործի: Եվ իր ցեղակից ուղղաթևների մեջ մենակ ինքն է, որ էսպես բուն է շինում իր համար, նստակյաց կյանքի, մշտական բնակության համար: Համ բակ, համ նախասենյակ, համ սենյակ, համ պահարան:

Ասացեք խնդրեմ, ինչով է տանից պակաս: Ինքն էլ համ հիանալի

նվագում է, համ էսպես տուն է շինում, ինչո՞վ է մարդուց պակաս: Գլխին էլ որ լավ մտիկ անեք, պառավ մարդի գլխի նման է: Երևի էդ շնորհքի ու էդ գլխի պատճառով էս տեսակ մի ավանդություն էլ կա: Ասում է. «Ծղրիդը մի ժամանակով մարդ է եղել: Շատ ուրախ ու կյանքը սիրող մարդ է եղել: Աստծուն խնդրել է, որ իրեն հավիտենական կյանք տա, բայց մոռացել է հավիտենական կյանք խնդրելիս էն էլ խնդրի, որ միշտ ջահել մնա: Աստված նրա կիսատ խնդիրքը կատարել է: Էս մարդն ապրել է, ծերացել, ծերացել, էնքան է ծերացել, կորացել, չորացել ու կույ էկել, փոքրացել, որ վերջը ծղրիդ է դարձել»:

Ինչպես բոլոր արտիստ մարդիկ, ծղրիդն էլ ասում է ամբոխը և սիրում է մենակությունը: Մենակ ապրում է իր գեղեցիկ տանը և շատ էլ ծուլ է, ինչպես առհասարակ երգիչները: Մայիսը գալիս է թե չէ՝ տուն ու տեղը սարքում է թե չէ, սկսում է երգել: Եվ միշտ իր շեմքում: Իրիկնապահերին դուրս է գալիս վերջալուսի դիմաց կամ խաղաղ լուսնյակ գիշերները լուսնի լուսի տակ, իր մաքուր շեմքում նվագում կամ, ինչպես ընդունված է ասել, երգում – ծը՛ռո... ծը՛ռո...

Սկզբում երգում է իրեն համար, փառաբանում է գարնան գիշերների գեղեցկությունը, նոր կյանքի քաղցրությունը: Մի քիչ հետո սկսում է սեր երգել ու քնքշալով կանչել իր դրկից հարևանուհուն՝ տան առջևը կախած ծաղկի կամ խոտի փնջի տակ գտնվող մաքուր բակում լուսնյակի լուսի տակ ժամանակ անցկացնելու:

Հարևանուհին երգել չգիտի ու երբեք չի երգում, սակայն սիրում է երգը, մանավանդ, երբ երգում իրեն են գովում ու կանչում: Լսում է երգչին և լսում է իր առաջին ծնկներով ու էդ ձենի վրա գալիս է հրավերքին:

Գալիս է, գուրգուրում, գգվում են իրար, սիրում են իրար, սիրով էլ իրար հետ կապում են իրենց կյանքը: Բայց շատ կարճատև ու դժբախտ է լինում առհասարակ նրանց էդ բարեկամությունը: Մի տասը տեսակցությունից հետո հաճախ մեռնում է մեր ուժասպառ երգիչը: Էն էլ է պատահում, որ էս ամենից հետո իր նախկին ընկերուհին է վրեն հարձակվում, ծեծում, ծվատում, ուտում, դեն շարտելով անբախտ երգչի փալաս դարձած ջութակը: Էն ջութակը, որ էնքան սրտառույ եղանակներ էր նվագել իրեն համար:

Եթե կերպարանավորության շրջանումն է պատահում, որ ծղրիդը կորցնի իր մարմնի որևէ մասը, նորից պոկված անդամը դուրս է գալի, ինչպես բույսի կտրած ծյուղը դուրս գա:

Տան ծղրիդը իր ապահով տեղը, իր տաք անկյունում սովորաբար երկար է ապրում, իսկ հանդիներ ենթակա է հազար ու մի փորձանքի: Քարաթոթոշ կա, մողես կա, մեղու կա, վերջապես էն չարածձի ծտերը կան, որ անդադար թռչկոտում են չորս կողմը, մին էլ տեսար միևր մոտակա թփի վրից, պըժժ, զարկեց: Կտցեց մեր տկար երգչին ու տարավ շամփրեց մամխի թփի փշերին՝ իրեն համար ձմեռվա պաշար:

Բայց եթե դրանից էլ ազատվի, բնությանից ո՛ր պիտի փախչի:

Հասնում են աշնան ցուտերը: Հոկտեմբերյան մի ցուրտ օր էր, վերջին անգամ իր շեմքի առաջ, աշնան սառը վերջալուսի դեմ, երգում է ծղրիդն իր վերջին երգն ու քնում հավիտենական քնով: Սառը քամին չորացած խոտերով ու թառամած ծաղիկներով ծածկում է նրա անհայտ գերեզմանը, իսկ մի քիչ հետո անհետ թաղում է ձյունի տակ ու վրեն սուլում է ձմռան բուքը՝ վո՛ւ... ո՛ւ... Էսպես է բնության կարգը: Ծնվեց, ապրեց ու մեռավ, ետևից թողնելով իր սերունդը՝ 300-600 ծղրիդ, ինչպես ասում են գիտնականները:

Մարիկ ծղրիդը էսքան ձու է ածել մի էն տեսակ հարմար ու ապահով տեղ, որ համ վտանգից ու փորձանքից ազատ լինեն ձվանը, համ էլ, երբ ձագերը դուրս գան, հենց տեղնուտեղը կերակուր լինի նրանց համար:

Ջարմանում են գիտնականները, թե ո՞րտեղից է ծղրիդին էսքան խելք ու բանականություն, որ առաջուց ամեն բան հոգում է իր ձագերի համար: Չէ որ ինքը՝ ծղրիդը, երբեք ոչ մեր է տեսնում, ոչ ձագ, որ սովորած լինի, փորձով գիտենա: Երբ որ գարնանը ձվից աշխարհք է դուրս գալիս, մերն արդեն մեռած է լինում անցյալ աշնանը, ինքն էլ երբ ձու է ածում, դրանից հետո մեռնում է նույն աշնանը ու չի տեսնում, թե էն ձվից ինչ է դուրս գալիս եկող գարնանը: Հապա ինչպես է, որ ամեն բան հասկանում է, նախատեսում ու հոգում: Եվ դրան մի պատասխան են տալի, թե դա կյանքի, բնության անգիտակից թելադրությունն է, բնագղն է, ինստինկտն է:

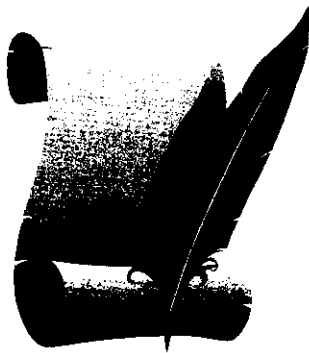
Բայց ով գիտի, մի՞թե չի կարող պատահել, որ բացի բնագղից

ուրիշ ընդունակություն էլ ունենա մեր փոքրիկ երգիչը, օրինակ՝ գիտակցություն, դատողություն: Հեջտ կարող է պատահել, որ էդպես լինի, թեև ինքը՝ բնագղն, արդեն շատ մեծ բան է և շատ կենդանիների մեջ ավելի է զարգացած, քան թե մարդու մեջ:

Ահա էսպես հոգում է ծղրիղն իր ապագա սերունդի համար, ապահովում է նրա ծնունդն ու ապրուստը, և նոր գարունքին հայտնվում են նրա ձագերը: Նորելուկ ձագերը ձվից դուրս գալուց հետո չորս անգամ իրենց կաշին ու կերպարանքը փոխում են ու չորրորդ կերպարանափոխությանը դուրս են գալիս կատարյալ ծղրիղներ: Ամիջապես իրենց բնակարանի հոգսն են քաշում, իրար հետ կովում են ծնողական օջախին տիրելու համար, որն էս կովում մեռնում է անժամանակ, որը տիրում է, մյուսներն էլ գնում են, իրենց աշխատանքով նոր բնակարան են շինում, և դարձյալ նույն կապույտ, ժպտուն երկնքի տակ, նոր կանանչ, ծաղկոտ դաշտերի մեջ, խնդալով ու թնդալով շարունակվում է նույն կյանքն ու նույն երգը՝ ճը՛՛ռո... ճը՛՛ռո...

Կարծես թե ոչինչ չի փոխվել:

1913

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Լավ չեմ հիշում՝ երկրորդ, թե երրորդ դասարանի աշակերտ էի: Մի ուսումնական ծանոթ ունեիք, օտար մարդ էր, մե-մեն մեր տունն էր գալիս, մերոնց հետ գրույց էր անում:

Էդ ժամանակները մի էսպես դեպք պատահեց: Մեր հարևան հովիվը մեռավ: Նա երեք շուն ուներ: Էս երեք շուներ իրենց տիրոջ մեռնելուց մի քանի օր առաջ անդադար ոռնում էին էնքան ողբալի ու չարագուշակ, որ ահ ու սարսափ էին գցել ամենքի սիրտը:

- Չո՛ն, չո՛ն, ձեր գլուխն ուտեք, քա՛նի ոռնաք,- կանչում էր երիտասարդ հովվի մերն ու փետով զարկում շներին: Շները կլանչ-կլանչելով էս կողմ, էն կողմ էին փախչում ու մի քանի րոպեից հետո կորից սկսում ոռնալ: Հովիվը մեռավ թե չէ՝ բոլոր հարևանները բացա-կանչեցին.

- Ա՛յ, ընչի հա՛մար էին շները ոռնում...

Սրանից հետո մի անգամ էլ, երբ մեր ուսումնական ծանոթն եկել էր գրույց անելու, մերոնք էս դեպքը պատմեցին ու խոսքն ընկավ շան վրա:

- Օ՛, չգիտեք թե ինչ տեսակ կենդանի է շուներ,- լուրջ ու խորհրդավոր խոսեց նա:

- Շուներ իմաստուն կենդանի է,- ևույն լրջությամբ վրա բերեց հերս:

- Այո՛, շուներ իմաստուն կենդանի է, լավ է նկատել ժողովուրդը,- ասավ մեր ծանոթն ու ավելացրեց.

- Մարդկային կյանքի զարգացումը շան վրա է հիմնած: Մենք դեռ լավ չգիտենք, թե ինչ կենդանի է շունը, դեռ լավ չի ուսումնասիրված շունը...

Հակառակի նման իմ դասն էլ շունն էր, ու լավ էլ անգիր էի արել: Իսկույն մեջ մտա: Ասի,- Ես գիտեմ: Մենք շունը սովորել ենք:

- Չէ, էն քու սովորածը շունը չի,- մեղմ ու բարի ժպտալով նկատեց մեր բարեկամը: Ես վիրավորվեցի: Ո՞նց թե իմ սովորածը շունը չի... Ինքն ասում է՝ լավ չգիտենք... իսկ մեր ուսուցիչն էլստեղ... իմ տետրակն էլստեղ... Ես էլ գրեթե անգիր գիտեմ... և առանց լսելու ասում է՝ քու սովորածը շունը չի...

- Լավ, լավ, նեղանալ մի, դե ասա տեսնենք ո՞րն է քու սովորած շունը,- նույն մեղմ ժպիտով հարցրեց ևս ու թևիցս բռնեց, իրեն մոտ քաշեց:

Ես սկսեցի.

«Շունը չորքուտանի, կաթնասուն, մսակեր, ընտանի կենդանի է: Ես ունի մի գլուխ, երկու աչք, մի քիթ, մի պոչ, երեսուկչորս ատամ: Նրա մորթին ծածկված է մազով: Ես ծնում է սովորաբար 4-6 ձագ, բայց պատահում է, որ մինչև 12 էլ է ծնում: Շան ձագերը ծնվում են առաջին ատամներով, բայց կույր են լինում և միայն 10-12 օրից հետո են աչքները բաց անում: Շունը ապրում է 15-20 տարի: Ես մարդուն շատ օգուտ է տալիս...»:

Մեր ծանոթը շարունակ ժպտում էր: Ես սկսեցի շփոթվել, մա- նավանդ, գիտեցածս էլ հատնում էր:

- Այո՛, այո՛, ծիշտ ես ասում, սիրելիս,- վրա հասավ ևս:- Դասդ լավ ես սովորել, բայց... էդ շունը չի:

- Ո՞նց թե էս շունը չի: Հապա էլ ո՞րն է շունը... Դու հիմի մեր վարժապետիցը լավ գիտե՞ք...

- Սո՛ւս,- բարկացավ վրես հերս:

- Հա՛, սո՛ւս... իրենք չգիտեն ու՛ սո՛ւս...

Եվ, հիշում եմ՝ էն օրը բավական անհամարձայն արի, մինչև որ վերջապես ինձ լռեցրին: Այնինչ մեր ծանոթը շարունակ ժպտում էր:

Վաղուցվա խոսք եմ ասում, մեր էն բարի, ուսումնական ծանոթն էլ վաղուց է մեռել: Նրանից հետո ես մեծացա, զանազան գրքեր կարդացի,

նոր-նոր բաներ իմացա ու սովորեցի: Ու ինչքան սովորեցի՝ էնքան էլ տեսա, որ ես շատ ու շատ քիչ բան գիտեմ: Ծան մասին էլ կարդացի: Համ կարդացի, համ լսեցի, համ կյանքում տեսա, և ահա էդ բոլորից հետո հիմի գրում եմ շան մասին: Բայց համ գրում եմ, համ մտածում, թե ո՞վ գիտի, դեռ ինչքան բան կա, որ ես չգիտեմ:

Այժմ առանձին սիրով եմ հիշում մեր հին ծանոթին ու տեսնում եմ՝ ճիշտ որ, էն, ինչ որ ինձ ու իմ ընկերներին սովորեցրել էին՝ իսկի շունը չէր: Ծունը շատ ավելի մեծ բան է եղել, քան թե ես էի կարծում էն ժամանակ, և դեռ ո՞վ գիտի, մեզանից հետո էլ գիտությունն ինչեր է բաց անելու:

1

Գիտությունը դեռ չի կարողացել որոշի, թե ո՞ր ժամանակից է շունը մարդուն ընկերացել, միայն կարծիք կա, որ ձեռնասուն կենդանիների մեջ շունը մարդու ամենահին ընկերն է:

Քրիստոնեությանից առաջ եղած հին կրոնները իրենց հոգևոր երգերի մեջ փառաբանում էին շան հավատարմությունն ու մարդուն արած ծառայությունները:

Ատորական ու բաբելական պալատների վրա քանդակած են ասորական ու բաբելական թագավորները իրենց որսի շների հետ:

Նրանից էլ դենը, Քրիստոսից հինգ հազար տարի առաջ՝ եգիպտական հին հիշատակարանների վրա գանազան տեսակի շների պատկերներ կան փորագրած:

Նրանից էլ դենը գևանք, Նախապատմական ժամանակների քարե շրջանի մարդկային բնակարանների շուրջը գտնված մնացորդների մեջ շան ոսկորներ են գտնվում:

Նրանից էլ ավելի խորը գևանք, արդեն մարդը ինքը վայրենի է: Ճշմարիտ է, էսօր էլ կան աշխարհքի գանազան մասերում վայրենի ցեղեր, բայց մի ժամանակ, շատ հազար տարի առաջ, մարդը վայրենի է եղել ամեն տեղ:

Նայած թե որտեղ է գտնվել վայրենի մարդը՝ բաց լեռներում, թե խոր անտառներում, գետափերին ու ծովափերին, թե լերկ, ընդարձակ տափաստաններում, ամեն տեղ էլ հարմարվել է իրեն շրջապատող

պայմաններին: Կերել է ինչ որ կարողացել է ճանկել՝ վայրենի պտուղներ ու բույսեր, սերմահատիկներ ու արմտիքներ, կամ թե չէ՝ քարով կամ նիզակով որս է արել, հում որսի միս է կերել: Բայց երաջտ կա, ցուրտ կա, կարկուտ կա, մորեխ կա, պատահում է, որ բուսեղենն ու պտուղը փչանում են, վերջապես ձմեռ կա, ձմեռը հո արդեն վերջանում են: Կենդանի որսալն էլ հեշտ բան չի, որսը ամեն անգամ ձեռ լի ընկնում: Եվ ահա հայտնվում է սովը: Իսկ մենք լավ ենք իմանում ինչ բան է սովը: Սովը մեր լուսավոր դարում ու ամենաքաղաքակիրթ երկրներում էլ ստիպում է մարդուն ուտել ամեն բան, մինչև անգամ մարդու միս ուտել, նույնիսկ իրեն մոտիկների միսն ուտել: Հենց մեր մոտիկ ժամանակներում ամեն մի ժողովրդի պատմության մեջ էդ տեսակ դեպքեր շատ են եղել: Եվ եթե մեր ժամանակներում լուսավոր ժողովուրդների մեջ մարդը կարող է մարդ ուտի, էն խոր ու խավար ժամանակներում հո կուտեր ու կուտեր: Եվ էն ժամանակները մարդակերությունը ընդունված սովորություն էր: Մարդը ինչպես գնում էր մի որևէ կենդանի որսալու, որ բերի ուտի, էնպես էլ գնում էր մարդ որսում բերում ուտում կամ մարդագոհի էր անում, մատաղ էր անում իր կուռքի առջև: Մի խոսքով, ճիշտ էնպես, ինչպես էսօր մեզանում սովորություն է՝ անասունի միս ենք ուտում կամ անասունը մատաղ ենք անում մեր խաչերի ու սուրբերի առջև:

Էսպես էլ մարդակերության սովորությունը շարունակվեց երկար ժամանակ, մինչև որ մարդը ընկերացավ շան հետ: Ծան հետ ընկերանալով՝ մարդը նրա հետ միասին որս էր անում, էնպես, ինչպես էսօր էլ երկու գիշատիչ գազան իրար երբեմն օգնում են մի որևէ կենդանու բռնելու կամ ժայռից գցելու, բայց գլխավորը որսը չէր: Գլխավորն էն է, որ շանը ձեռնասուն անելուց, տանու անելուց հետո, գամփռ ունենալուց հետո մարդը կարողացավ հոտ ու նախիր կազմել: Հոտ ու նախիր կազմելուց հետո ունեցավ ն պատրաստի միս, ն կաթնեղեն, ն հագուստի ու այլ գործվածքների համար բուրդ ու կաշի, ապա թե վար ու ցանք անելու, ծանրություններ տեղափոխելու լծկան: Նրանից հետո էլ կարողացավ ապահով ապրուստ ունենալ, հանգիստ ապրել, պարապել խաջնարածությամբ, երկրագործությամբ, գաևագան արհեստներով ու արվեստներով, սկսեց իր շուրջը դիտել, ուսումնասիրել, զարգանալ ու բարձրանալ, ստեղծել գիտություններ ու գրականություններ:

Մին էլ ետ նայեց, տեսավ վաղուց էր մարդակերության սովորությունը վերացել, էն օրվանից, ինչ օրվանից շան օգնությամբ հոտ էր կազմել ու ստեղծել պատրաստի ապրուստ:

Թե շունն է մարդակերության վերանալու և մարդկային կյանքի զարգացման գլխավոր պատճառը՝ դրա համար էսօր էլ աշխարհքը լիքն է ապացույցներով: Արևելքն է շան հայրենիքը, արևելքն էլ համարվում է մարդկային ցեղի լուսավորության, քաղաքակրթության հայրենիքը: Եվ արևելքն էլ նրա համար է համարվում լուսավորության ու քաղաքակրթության հայրենիք, որովհետև արևելքի ազգերը անհիշելի ժամանակներից ի վեր շուն են ունեցել, հոտ ու նախիր են կազմել, պարապել են խաշնարածությունով, երկրագործությունով ու արհեստներով ու զարգացել: Եվ հետք ու հիշատակություն չկա, թե արևելքի խաշնարած ժողովուրդների մեջ երբևիցե եղած լինի մարդակերության սովորությունը: Էսպես էլ բոլոր էն երկիրներում, որտեղ շունը վաղ է մարդուն ընկերացել, ինչքան էլ թեկուզ աղքատ ու անբերրի երկիրներ լինեն – էն բոլոր տեղերը մարդակերություն չկա: Իսկ, ընդհակառակը, էն երկիրներում, որտեղ շուն չկա, ինչքան էլ թեկուզ լիքն ու բարելի երկիրներ լինեն, էն երկիրներում մինչև էսօր էլ շարունակվում է մարդակերությունը: Օրինակ՝ հյուսիսային մշտական ձյունի ու սառնամանիքի մեջ ապրող լուպարները (լապլանդացիք), օստյակներն ու սամոյեդները՝ չգիտեին, թե ինչ բան է մարդակերությունը, որովհետև շուն են ունեցել, եղջերուների հոտեր են կազմել ու միշտ պատրաստի ապրուստ են ունեցել: Իսկ միջօրեականի կլիմայի տակ գտնվող Բորնեոյի, Ցեյլեբեսի ու Տիմորի կղզիների նման տաք ու բարելի երկիրներում, որտեղ շուն չի եղել ու չկա, մնացել են մարդակեր:

Գիտությունը մինչև էսօր դեռ չի կարողացել հաստատ որոշի և շան ծագումը: Ոմանք ասում են տանու շունը առաջ է եկել մի վայրենի տեսակից, որ այժմ անհետացած է, ոմանք ասում են գիլից է առաջ եկել, ոմանք ասում են շնագիլից (չախկալից), ոմանք էլ՝ աղվեսից:

1 Սամոյեդները իրենց անվանում են Խազ-օվո կամ Խաս-օվո, որ կնշանակի միայն ինքը կամ ինքը մենակ: Ռուսները էս բառը թարգմանել են *самодин* կամ *само-един* և ժամանակի ընթացքում աղավաղելով շինել են *самоед*, որ կնշանակի ինքնակեր և տեղիք են տվել էն տարածված սխալ կարծիքին, թե նրանք իրենք իրենց ուտում են կամ իբրև թե մարդակեր են: Ճիշտ էնպես, ինչպես որ չինական սովոր բառը շինել են *самовар*, մենք էլ թարգմանել ենք ինքնատե:

Գիտնականներ էլ կան, որ ասում են և՛ գիլիգ է առաջ եկել, և՛ շնագիլից, և՛ մարդագիլից, և՛ արվեսից, դրա համար էլ շուն կա, որ գիլի է նման, շուն կա՝ շնագիլի, շուն կա՝ մարդագիլի, շուն կա՝ արվեսի, և հասցնում են միևնույն սկզբնական յոթը տեսակի, որոնք էլ շան անունով ընդհանրապես կոչվում են շան ցեղ:

Ասում են էդ յոթը տեսակից էլ հետո տարբեր կլիմաների, տարբեր կուլտուրաների ու խառնուրդների ազդեցության տակ առաջ են եկել եղած բազմազան տեսակները, որ հասնում են միևնույն ինստունի և ցրված են ամբողջ աշխարհքում, բացի մեծ Աստիլյան կղզիներից (Կուբա, Հայիթի կամ Ս. Դոմինո, Յամայկա, Պորտո-Ռիկո և այլն), Մադագասկարից, Նոր Զելանդիայից, Բորնեոյից, Ցեյլեբեսից, Տիմորից և Ավստրալիայից: Ճշմարիտ է, Ավստրալիայում մի տեսակ շուն կա, որ կոչվում է դինգո, բայց էն էլ տանու չի, վայրենի է:

Ինչպես աշխարհագրական ու կլիմայական, էնպես էլ կուլտուրական պայմանները, մարդու պարապմունքն ու ապրելու եղանակը ահագին ազդեցություն են արել շան թե՛ ֆիզիկական կազմվածքի, թե՛ մտավոր ընդունակությունների ու բնավորության վրա: Ժողովրդական առածն ասում է՝ ապրանքը եթե տիրոջը չզգի՝ այսինքն՝ տիրոջ նման չլինի, գողանովի է: Եթե էսպես է, ապրանքը տիրոջ նման է լինում, որովհետև նրա հետ ու նրա մոտ է լինում և ամեն կերպ ազդվում է նրանից, էն ժամանակ շունը հո էն ապրանքն է, որ բոլոր ապրանքներից ամենից շատ է լինում իր տիրոջ հետ ու մոտ: Եվ որովհետև ապրանքներից կամ անասուններից գրեթե ամենից ընդունակն է կամ, ինչպես ժողովուրդն է ասում, իմաստուն կենդանի է, միշտ ազդվում է, կրթվում է, սովորում է և յուրացնում է իր տիրոջ բնավորության առանձնահատկությունները: Առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու նկատված է ընդհանրապես, որ գյուղացու շունը կոպիտ ու անձոռնի է լինում, բայց հավատարիմ. հովվի գամփոը ժիր ու մտացի է լինում, որսկանի շունը ճարպիկ ու հնարագետ, անբան, պարապ-սարապ պարոնի շունը՝ ծույլ ու քմապաշտ և գյուղացու անկիրթ շանից էլ ավելի կոպիտ, փակ, անհյուրասեր մարդու շունը՝ տխուր ու մոայլ:

Սեր հովիվների մեջ սովորություն է՝ հաճախ իրենց հոտը թողնել շների հսկողությանը: Ամեն մի հովիվ հաստատ գիտի, որ իր շունը

միանգամայն կփոխարինի իրեն: Պատահում է, որ մթնագիշերով գելը կամ գողը վրա է տալիս, հարձակվում է, հոտը ցրվում է, կտրկան է անում ոչխարի մի մասն ու քշում: Սակայն հովիվը չի հուսահատվում, նա լավ գիտի, որ իր շները կփրկեն: Միմիայն շներն են իր հույսը և միմիայն նրանց է աղաղակում: Էդ ժամանակ շների մի մասը ցրված ոչխարն է հավաքում, մյուս մասը կամ մինը ընկնում է թշնամու տարածի, կտրկանի ետևից՝ անդադար բարձր հաչելով ու կլանչելով, որ տերն իմանա որ կողմն է գնում և ազատում է թշնամու ճանկից, հավաքում ու պահում, չորս կողմը պտտում, միևնույն տերը վրա է հասնում: Եվ էդպես ժամանակը ոչ մի սպառնալիքով ու ոչ մի զենքով չի կարելի ետ դարձնել հովվի շանը:

Իսկ սովորական գիշերը հո նա անշարժ նստած է իր տեղը, իր թևում, հոտի կողքին և ոչ մի բանով, ոչ մի ուտելիքով չի կարելի նրան հրապուրել, տեղահան անել, միևնույն վտանգ չլինի, կամ տերը չկանչի: Կպատահի, որ հոտի մի կողմը մի որևէ կասկածելի շարժում նկատի, էն ժամանակ էլ թաքուն կերթա, կստուգի, կրկին կգա իր թևը: Հովվի շունը հովիվն ինքն է որ կա, և դրա համար էլ հովիվը իր շանը սիրում է իր անձի նման:

Հիմի դուք նայեցեք մուրացկանի շանը:

Ելիազար Բլազ անունով մի եվրոպացի գրում է. ասում է՝ կառքում, դիլիժանսում, նստած էի, մի շուն մոտեցավ՝ թաթերը բարձրացրեց դրեց առջևս ու աղաչավոր ալքերը ձգեց երեսիս: Կառապանը, որ ճանաչում էր շանը, ասավ.- «Մանր փող կունենաք, տվեք իրեն, պարոն, տեսեք ինչ է անում»:

Մի սև փող ձգեցի իրեն, վեր կալավ, վազեց մոտիկ հացթուխի խանութը, փողը տվեց, հաց առավ ու մի կողմ քաշվեց, սկսեց ուտել: Բանից դուրս եկավ, որ մի մուրացկանի շուն էր, տերը նոր էր մեռել, մնացել էր անտեր ու իր տիրոջ նման ողորմություն ուզելով ապրում էր:

Հիմի էլ մի ուրիշ շուն:

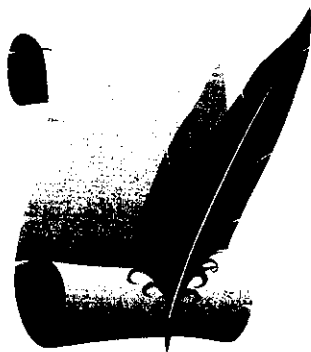
Մենք հո լավ գիտենք բարձրաստիճան մարդկանց բնավորությունը: Նրանք առհասարակ խոժոռ են ու կոպիտ դեպի ամեն մի մարդ, որ ներկայացրած չի իրենց: Ահա էս տեսակ մարդկանցից մեկը, կոմս Բոասիեն (Սևդրեչի) 1774 թվին մի մեծ շուն ուներ, անունը Պլուտոն:

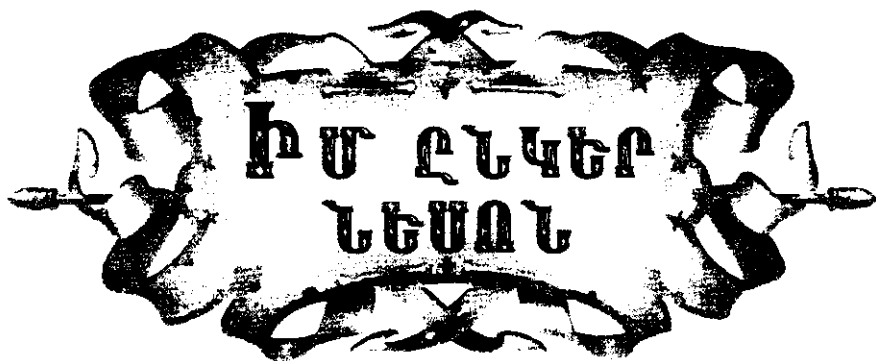
Շատ էլ սիրում էր: Պլուտոնը տանել չէր կարող ոչ մի օտար մարդու, ու կոմսի հյուրերը միշտ վտանգի մեջ էին: Սրա առաջն առնելու համար կոմսը սկսեց իր հյուրերին ամենից առաջ ներկայացնել Պլուտոնին ու ասել.- Պլուտոն, ահա էսինչ պարոնը, իմ բարեկամն է, և միայն էսպես՝ Պլուտոնին ներկայանալուց ու ծանոթանալուց հետո մարդիկ կարող էին ազատ ելումուտք ունենալ կոմսի տանը: Ճիշտ իր տիրոջ նման:

Լոնդոնի հայտնի վիրաբույժ Բեյկանին էլ իր շանից հետևյալ պատմությունն է անում: Ասում է՝ մի փոքրիկ շուն ունեի, որ միշտ հետս հիվանդանոց էի տանում ու միշտ կողքիս աթոռին նստած ներկա էր լինում անդամահատություններին: Մի անգամ էլ հիվանդանոց մտնելիս, չէի նկատել, թե շունս ետ է մնացել, հանկարծ դուռն ամուր զարկեցի, ու շանս թաթը մնաց դռան տակը: Շունս սկսեց աղիողորմ կլանչել ու կլանչելով էլ, կաղին տալով՝ վագեց, բարձրացավ աթոռին, աթոռից էլ թռավ անդամահատության սեղանին, սեղանի վրա մեկնվեց ու կոնծկոնծալով թաթը մեկնեց ինձ: Նայեցի, տեսա ոտի մի մատը ջարդվել է, իսկույն փաթաթեցի, կապեցի, ու մի քիչ անց հանգստացավ, ու իր աթոռի վրա կծիկ եկավ քնեց: Մյուս օրն էլ եկավ իրան-իրան նույնն արավ ու էսպես ամեն օր, մինչև որ լավացավ:

1881 թվին Մոսկվայում երաժիշտ Բենետտու շունը էնքան վարժ էր նվագում, որ մասնակցում էր երաժշտական խմբի մեջ և իր տիրոջ երգելու ժամանակ նվագակցում էր նրան:

1913

I

Մի խումբ ընկեր երեխաներ էինք: Գյուղացի երեխաներ:

Ոչ ուսումնարան կար, ոչ դաս, ոչ դաստիարակություն, ազատ էինք միանգամայն ու խաղում էինք. ինչքան էինք խաղում: Ու ո՛նց էինք իրար սիրում, ո՛նց էինք իրար սովորել: Սոված ժամանակներս էլ վագում էինք հացի տաշտիցը մի կտոր հաց առնում, պանրի կարասիցը մի կտոր պանիր ու էլ ետ շտապում իրար մոտ: Իրիկուններն էլ հավաքվում էինք, ծիծաղ բաներ ասում կամ հեքիաթ պատմում:

Մի ընկեր ունեինք, անունը Նեսո: Է՛նքան հեքիաթ գիտեր, է՛նքան հեքիաթ գիտեր, ոչ ծեր ուներ, ոչ տուտը:

Ամառվա լուսնյակ գիշերները մեր դռան գերանների վրա շուրջբոլոր ևստոտում էինք, հիացած պլշում Նեսոյի ոգևորությունից գեղեցկացած դեմքին: Ու պատմում էր նա Հուրի փերիներից, Զմրուխտ Ղուշից, Լիս ու մութ աշխարհից...

- Նեսո ջան, Նեսո, հիմի էլ Կուր Թագավորի հեքիաթը պատմի, հիմի էլ Թուրթի դուշի հեքիաթը պատմի... հիմի էլ Քաչալի ու Քոսակի հեքիաթը պատմի...

II

Էնպես պատահեց, որ մեր գյուղում ուսումնարան բաց արին: Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի քսան-երեսուն երեխա: Ամեն մի

երեխի համար տարեկան երեք ուրբի վարձ էին ուզում, էս պատճառով էլ գյուղի երեխաներից շատերը, որոնց ծնողները չէին կարող տարեկան երեք ուրբի տան, մնացին դուրսը: Դուրսը մնացին և իմ խաղընկերների մեծ մասը, նրանց հետ և Նեսուն:

Առաջին անգամն էր, որ մեզ ջոկում էին իրարից և ջոկում էին ուսումնարանն ու վարժապետը, առաջին անգամն էր, որ մենք գլխի էինք ընկնում, թե միևս ունևոր ենք, մյուսս աղքատ: Դեռ էսօր էլ ականջումս է Նեսոյի լացի ձենը, որ իրենց դռանը թավալ գալով գոռում էր, թե՛ ես էլ եմ ուզում ուսումնարան գնամ: Եվ դեռ ականջումս է նրա հոր ձենը, որ կանչում էր. «Կա ո՛չ, կա ո՛չ, ա՛յ ոչ ու փուչ, որտեղի՞ց տամ... երեք մանեթ ունենամ՝ կտանեմ, հացի կտամ, կբերեմ կուտեք, հրես մնացել եք սոված նստած, կա ո՛չ...»:

Նեսուն ու մյուս դուրսը մնացած ընկերներս գալիս էին ուսումնարանի շենքում հավաքվում մեզ մտիկ անում, բայց վարժապետը թող չէր անում, էստեղից քշում էր: Դասամիջոցներին խաղի ժամանակ էլ չէր թողնում մեզ հետ խաղան, ասում էր՝ կողմակի, օտար երեխաները իրավունք չունեն աշակերտների խաղերին խառնվելու: Եվ նրանք գնում էին ուսումնարանի պատի տակին նստոտում՝ սպասում էին մինչև դասներս վերջանար, որ միասին գնայինք:

Էսպեսով էլ առաջին տարին ուսումնարանում ես մոտեցա նոր ընկերների հետ, Նեսուն ու մյուս դուրսը մնացած ընկերներս էլ տարվա վերջը էլ չէին գալիս ուսումնարանի պատի տակին նստոտում ու սպասում ինձ:

III

Մի երկու տարի մեր գյուղի ուսումնարանումը կարդալուց ետը հերս ինձ տարավ մեր կողմերի գյուղաքաղաքը, էստեղի ուսումնարանը տվավ: Էս արդեն բոլորովին ուրիշ աշխարհք էր: Տները սիպտակ, կարմիր տանիքներով, ժողովուրդը զուգված ու մաքուր, ուսումնարանն էլ մեծ ու գեղեցիկ, ու ոչ թե մի վարժապետ, ինչպես մեր գյուղումն էր, այլ մի քանի վարժապետ ու մինչև անգամ վարժուհիներ, որ նորություն էր ինձ համար ու զարմանալի, սակայն շատ դուրեկան:

Տեղին ու դպրոցին վայել իմ հագուստն էլ փոխեցին: Քաղա-

քացի աշակերտի շորեր հագա, գեղեցիկ, մաքուր ու էսպես կերպարանափոխված էլ տոների արձակուրդին վերադարձա մեր գյուղը:

Նեսուն ու հին ընկերներս իմացել էին, թե վերադարձել եմ, առավոտից եկել էին մեր տան չորս կողմը պտտվում էին ու պատատակերիցը ծիկրակում: Դուրս եկա, գևացի մոտեցա: Չեմ հիշում ինչպես բարևեցինք, միայն էն է միտս մնացել, որ նրանք էլ առաջվա նման մտերիմ ու համարձակ չէին ինձ հետ: Ամենից առաջ ուշադրություն դարձրին իմ շորերի վրա: Նեսուն մինչև անգամ իմ աշակերտական կարճ բլուզն ակնարկելով մի սրախոսություն արավ, մյուսներին դառնալով՝ ասավ. «Կասենաս՝ պոչատ կաչաղակ ըլի...»: Նրանք ծիծաղեցին: Ես վշտացա, բայց բան չասացի: Ապա թե Նեսուն ձեռքը քսեց իմ շորերին, նրան հետևեցին մյուսները ու զարմանք հայտնեցին, թե ինչ փափուկ են: Էդ օրը առաջին անգամն էր, որ ես էլ ուշք դարձրի նրանց շորերի վրա ու նկատեցի, թե ինչքան էին կեղտոտ ու պատռտված: Եվ առհասարակ մեր ամբողջ գյուղը թվաց աղքատ ու կեղտոտ:

IV

Երկու տարուց հետո էստեղից էլ հերս ինձ տարավ մեծ քաղաք, ավելի մեծ ուսումնարան: Երբ էլստեղից էլ վերադարձա՝ իմ առաջվա խաղընկերները, որ արդեն մեծ տղերք էին, եկան բարևեցին մյուս գյուղացիների նման ու նրանց հետ էլ հեռու կանգնեցին: Միայն մի անգամ, խոսակցության մեջ, երբ ուրիշները ինձ հարցնում էին, թե հիշո՞ւմ եմ արդյոք, որ միասին կարդում էինք, Նեսուն էլ հարցրեց թե՝ «Միտդ ա, որ ձեր դռան գերանների վրա գիշերները հեքիաթ էինք ասում...»

- Վա՛, ինչպես չի միտս... Մի՞թե կմոռանամ: Էդ իմ մանկության ամենալավ հիշողություններից մինն է,- պատասխանեցի ես:

Նեսուն կարծես թե ուրախացավ, բայց դարձյալ մնաց օտար ու հեռու:

Իսկ քաղաք վերադառնալու ժամանակ էնպես պատահեց, որ Նեսույի հոր ձին վարձեցինք, որ ես հեծնեմ: Նեսուն էլ պետք է ձիու հետ ոտով գար: Եվ երբ ծանապարհ ընկանք, ես ձիու վրա, իսկ Նեսուն իր ցնցոտիներով ու պծեղները դուրս պրծած տրեխներով ոտքով՝ ձիու

ետևից, ինձ սաստիկ ծանր եկավ: Մի քիչ անցնելուց հետո հայտնեցի, թե ես ոտով գնալն ավելի եմ սիրում քան ձիով, ու ձիուց իջա: Եվ այնուհետև կամ միասին ոտով էինք գնում, կամ հերթով էինք ձի նստում: Նեսոն սրա վրա ուրախացավ, բայց նկատեցի, որ նա իմ արածը վերագրում է ոչ թե իմ բարեսրտությանն ու ընկերական զգացմունքին, այլ իմ հիմարությանը: Ես վշտացա իմ մեջը, բայց ավելի մեծ վիշտը առաջս էր:

Ճանապարհին մի տեղ իջանք, հանգստացանք ու հաց կերանք: Ձմերուկ ուտելու ժամանակ իմ գրպանի դանակը հանեցի տվի Նեսոյին, որ ձմերուկը կտրի: Ճամփա ընկնելու ժամանակ դանակը կորավ: Նեսոն պնդում էր, թե դանակն ինձ տվավ, գրպանս դրի: Ես թեև լավ գիտեի, որ ինձ չէր տվել, բայց գրպաններս ման եկա ու ճանապարհ ընկանք: Ես պարզ նկատեցի, որ նա իմ դանակը տակով արավ, վերջն էլ ուրիշները տեսել էին ձեռին: Եվ ճանապարհ ընկանք սրտումս մի ծանր վիշտ, որ ոչ թե դանակս եմ կորցնում, այլ մի ուրիշ շատ թանկագին բան, որ Նեսոյի համար անհասկանալի էր... Իսկ երբ տեղ հասանք, ու Նեսոն պետք է ետ վերադառնար՝ ես նրա համար մի ալխալուղացու առա նվիրեցի, բացի ձիու վարձը, իսկ նա ինձ դիմեց թե՝ «Բա մի չայի փող չես բաշխում...»:

Ես սաստիկ ամաչեցի ու էդ չայի փողն էլ տվի: Բայց նրանից հետո, ամեն անգամ, երբ հիշում էի իմ մանկության օրերը և էն երեկոները, գերանների վրա, լուսնյակի տակ նստած մեր խումբը ու Նեսոյին՝ հեքիաթ ասելիս, ամեն անգամ սիրտս լցվում էր ցավով ու ավստասանքով:

V

- Նեսոն աղքատ է, Նեսոն տղետ է... Նեսոն լցված է գյուղական չարքաշ կյանքի դառնություններով... Նա էլ եթե ուսում առներ, կրթվեր, ապահով լիներ՝ լավ մարդ կլիներ, գուցե ինձանից էլ շատ ավելի լավը...

Այժմ Նեսոյին հիշելիս միշտ էսպես եմ մտածում ու աշխատում եմ արդարացնեմ, լավացնեմ ու նորից սիրեմ էնպես, ինչպես սիրում էի էն ժամանակ: Ուզում եմ՝ շարունակ էն խաղաղ, աստղալի լուսնյակ գիշերների Նեսոյի պատկերը լինի աչքիս առաջին, մտքիս միջին, բայց

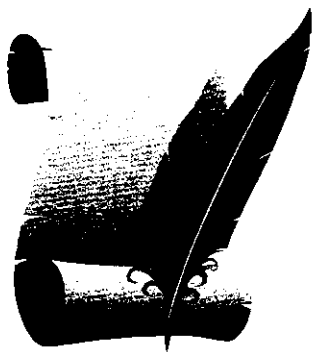
չի լինում, էլ չի լինում, իսկույններթ առաջ է գալիս մի ուրիշ պատկեր, մի շատ ամոթալի ու ցավալի պատկեր:

Երբ արդեն ուսումն ավարտած, կյանք մտած մարդ էի, մի անգամ էլ մեր գյուղը վերադարձա ու գնացի գյուղամեջ: Գյուղամիջում ժողովուրդը հավաքված աղմկում էր ու աղաղակում, իսկ մեջտեղը մի հաչից թոկով ամուր կապած ու գլխակոր կանգնած էր Նետն:

Իմ հարցին պատասխանեցին, թե գողություն է արել: Ես միջամտեցի, բաց թողնել տվի նրան: Բայց իմ երևակայության մեջ նա դեռ մնում է թեժ արևի տակ թոկերով հաչիցը կապած ու գլխակոր, իսկ շուրջն աղմկում է մեր գյուղը:

Մեր գյուղում սովորական բան է ն գողությունը, ն հաչիցը կապելը, ն ծեծելը, բայց էս մինը իմ աչքի առաջից ու մտքի միջից չի հեռանում, ինչպես չի հեռանում և էն մանուկ Նետն, լուսնյակ գիշերներին գերանների վրա նստած հեքիաթ ասող Նետն, մաքուր ու միամիտ Նետն, իմ մանկության ընկեր Նետն:

1914

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սովի ժամանակից	3
Քաջերի կյանքից	12
Աղքատի պատիվը	22
Լեռների հովիվը	29
Գիրքը	32
Երկաթուղու շինությունը	48
Եղջերուի մահը	52
Արջատրս	54
Խորհրդավոր ծերունին	59
Գաթո բիծու շերամապահությունը	61
Երկու հայր	63
Խրիմյան հայրիկի օրերից մինը	65
Մայրը	68
Ահմադը	70
Գրազը	73
Եղջերուն	87
Մերոնք	
1. Քեռի խնչանը	85
2. Նեսոյի քարաբաղնիսը	88
Ուրախ գիշեր	91
Ալլահից դրկված	94
Գեղը	98
Ծղրիդը	119
Ծունը	125
Իմ ընկեր Նեսուն	133

Հովհաննես Թումանյան

Պատմվածքներ

Համակարգչային ձևավորումը՝
Նարինե Գևորգյանի

Չափսը՝ 60x84 1/16: Ծավալը՝ 8.75 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 500:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչության տպարանում

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am